PÁL JÁNOS

ZSIDÓKÉRDÉS A MAGYARORSZÁGI UNITÁRIUS EGYHÁZ NEMZET- ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ STRATÉGIÁJÁNAK TÜKRÉBEN (1940–1944) (1.)

Az 1940. augusztus 30-i momentum három jelentős, a magyar közgondolkodásban jelenlevő és azt meghatározó[1] kérdést aktualizált az egyház berkeiben is, és teljesen új stratégiai pályára helyezte azt a nemzet- és társadalompolitika területén: Magyarország helye és feladata Kelet- és Közép Európában, valamint a szociális kérdés és a középosztály problematikája. E három kérdés köré fonódott politikájának nyomvonalát három tényező befolyásolta és határozta meg: az 1918-as tragikus összeomlás és a huszonkét évi kisebbségi lét negatív tapasztalatai, az uralkodó, mindenekelőtt szélsőjobboldali „koreszmék", és nem utolsósorban az unitarizmus magyar jellegének mítosza, amely ideológiai alapul szolgált az egyház- és nemzetépítési stratégiájához.

Mint a trianoni békeszerződés egykori „szenvedő alanya" az egyház nemzetpolitikai vonatkozásban az újonnan létrejött geopolitikai állapotok stabilizálását és megerősítését tekintette legfőbb stratégiai céljának – Dél-Erdély visszaszerzése mellett. Az egyházi közgondolkodás alakítói mindezt az erdélyi magyarság szupremáciájának biztosításával, gazdasági, politikai, kulturális pozícióinak megerősítésével kívánták elérni,[2] ami automatikusan új társadalompolitikai, szociális és gazdasági kérdéskörökhöz vezetett. A Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő politikája ekként elkerülhetetlenül ütközött bele a zsidókérdés-

---

1 Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. h. n. 1983.

2 1941. szeptember 12-én Gelei József kezdeményezésére létrehozták a *Berde Bizottság*ot. A bizottság feladatául az unitárius falvak szegény és tehetséges gyermekeinek középiskolai oktatását, ipari és kereskedelmi pályán való elhelyezését tűzte ki. A falusi környezetből származó fiatalok ipari és kereskedelmi pályák felé irányításának – a bizottság tevékenységéről beszámoló jelentés szerint – a magyarság vezető szerepének átvételét kell szolgálnia e két gazdasági szektorban. *Főtanácsi jegyzőkönyv*. (továbbiakban Ft. jkv.) 1943. március 28–29. 151–152.; Csiki Gábor Duna-Tiszamenti esperes ugyancsak székelyekkel kívánta feltölteni az „idegen érdekek" által irányított ipart és kereskedelmet. Unitárius Értesítő (továbbiakban UÉ) 1940/2. 108.

be is. A zsidóságban – mint azt látni fogjuk – a kor uralkodó közfelfogásához illeszkedve egyfelől azt a konkurens társadalmi csoportot látta, amely gazdasági pozíciójából következően akadályozó erőként állt a magyarság gazdasági erősödésének útjában, másfelől pedig amely a nemzetietlen, liberális, erkölcstelen és kereszténye llenes szellemiségével szétforgácsolta a nemzet erőit és hosszú ideig akadályozta az egységes és erős magyar nemzet, társadalom megszervezésének folyamatát. E szemléletnek következtében lett tehát a zsidóság a nemzetépítési koncepciók egyik központi kérdésévé.[3]

Megváltozott stratégiai célkitűzései két ponton eredményeztek szembetűnő módosulást: a) az évszázados hagyományokra visszatekintő *liberális, toleráns politika háttérbe, illetőleg teljes kiszorítása*; b) *egyoldalú és aránytalan súlypontelt olódás*, midőn az egyház feladatát lényegében egyetlen kérdés köré korlátozták és összpontosították: nemzetnevelés, nemzetépítés motívuma köré. E törekvést a korszak egyházpolitikája és megnyilatkozásai világosan illusztrálják. Az 1940. évi augusztusi töréspontot kiválóan jelzi Vári Albertnek a második bécsi döntés küszöbén jegyzett cikke, amelyben a keresztény egyházak feladatát – így az unitáriusét is – még az emberiség valláserkölcsi nevelésében látta a kor „beteges" áramlataival és az éppen dúló háborúval szemben.[4] Az egyház két világháború közti ilyen természetű irányultságát jelzi, hogy Varga Béla az 1931. augusztus 20-án Nyárádszentlászlón tartott ifjúsági konferencián az egyház feladatát az unitárius öntudat, a vallásos hit megerősítésében és a lelki élet valláserkölcsi értelemben vett reformálásában látta.[5] Ezzel szemben Gelei József főgondnok főtanácsi megnyitó beszédében (1941. november 16) az egyház előtt álló feladatokat ezekben jelölte meg: „Életünk az egy Isten és életünk az egy haza és legyen minden törekvésünk, minden áldozatunk: az egy faj és egy haza."[6] Az egyházi orientációváltást és „szerepcserét" jelzi az 1942. év elején létrehozott Unitárius Népfőiskola intézménye is, amely az unitárius fiatalok nemzeti indoktrinációját tűzte célul maga elé.[7]

---

3 Az egyház itt ismertetett útja, koncepciója kísérteties hasonlóságot mutat például az erdélyi magyar politikai vezetéssel. Lásd Bárdi Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása. 1940–1944.*

4 Keresztény Magvető (továbbiakban KM.) 1940/4–5. 159–169.; Korának káros eszméit a kommunizmusban és nácizmusban látta.

5 KM 1931/6. 259–266.

6 Ft. jkv. 1941. november 16–17. 9–10.

7 „[…] az Akadémiánk által szervezett és elgondolt tanfolyam nem gazdasági tanfolyam, nem kulturális, nem közismereti tárgyak tanítása, nem vallásos és üdülő jellegű, hanem minden fenti szempontot szem előtt tartva egy *olyan új, keresztény magyar életirány*

Az alábbiakban tehát az egyháznak az új közjogi helyzet következtében felmerült nemzetpolitikai és társadalmi kérdésekre adott válaszát, nemzetépítő útkeresését kíséreljük meg bemutatni, aminek egyedi színezetet az egyházi múltnak (mítosznak) nacionalista prizmán keresztül való (félre)értelmezése kölcsönzött, és ami a zsidósággal szemben korábban tanúsított pozitív magatartásában teljesen ellenpozicionálta.

II. Az unitarizmus magyar jellegének eszméje az egyház- és nemzetépítési koncepciók szolgálatában. Az egyház zsidóellenességének kiváltó okai

a. Egyházépítés az expanzió jegyében

1940 augusztusa után az egyház fő ideológusai kiváló lehetőséget láttak az unitarizmus nemzeti vallássá tételében, mindaddig nem tapasztalt kibontakozásában. A nemzeti vallássá való átlényegülés a korabeli nemzetinek hitt „értékek", „érdekek" integrációját, képviseletét jelentette. Közvetetten tehát az egyházépítés útja is megkerülhetetlenül vezetett a zsidókérdéshez.

Az expanziós gondolat egyik leglelkesebb képviselője Simén Dániel teológiai tanár volt, aki a hagyományos, tolerancián nyugvó egyházpolitikával való szakítás mellett a világháború teremtette missziós lehetőségek kiaknázását is sürgette – vélhetőleg a Szovjetunió területén lakó rokon népcsoportokra gondolt – *Unitárius lelkész és az új világ* című tanulmányában.[8] Egy másik helyen, Féja

---

megteremtésén fáradozó szerény vállalkozás, mely az egész magyar ember számára kíván nyújtani valamit: egy parányi szellemi minőségi többletet [kiemelés az eredeti szövegben]. […] „Az új Magyarország csakis akkor állhatja meg helyét az új Európában, ha az öntudatosított magyarok minden társadalmi rétege egyformán átérzi faji, nemzeti küldetésünk fontosságát és jelentőségét. A magyarság most önmagával került szembe s nemcsak az életformák átalakítása a fontos, hanem az élet lényegének az átalakítása is. Ma, amikor minden európai nép lelkiismereti vizsgálatot tart és minden nép a küldetése, hivatása problémáit kutatja, dunavölgyi elsőbbségünk érdekében kötelességünk, hogy a legelsők között találjuk meg a kiutat a szellemiség jelen válságából. Szerény kezdeményezése Egyházunk Akadémiájának fent vázolt célokat kívánja szolgálni elinduló munkájával." (Abrudbányai János tanfolyamot megnyitó beszéde, 1942. február 22.) KM 1942/2. 70., 71–72.; Lásd még Gelei József *A magyar nép* című előadását. Uo. 94–98.

8 Simén Dániel: *Unitárius lelkész az új világ küszöbén.* In. *Magyarság és vallás.* Budapest, 1942. 52–53. „A türelem gyakran akadályozott meg minket unitáriusokat abban, hogy igazságunk mellett nyíltan állást foglaljunk s gyakran feledtette el velünk, hogy egy nagy szándék nem lehet semleges. Hogy csak annak van jövője és élete, aki küzd. Számtalan példával igazolható, hogy a türelem milyen felmérhetetlen kárt okozott nekünk. [...] Az actio catholica és az eclesia militans korában, ha élni és harcolni akarunk, mindazért ami szent az életünkben, fenntartás nélküli türelmet hirdetni, enyhén szólva: naivság vagy

Géza Dávid Ferencet méltató soraiból kiindulva, az unitarizmust a szellemi, lelki szabadság, az „örök reformáció" vallásának nevezte, amely ellentétben áll a szellemi „elkorhadás, megkövesedés" és a tekintélyelvűség elveivel. Ezek és az egyistenhit – mivel az ősmagyarok úgymond' egyistenhivők voltak – olyan értékek, amelyek többre predestinálják az unitarizmust és újabb feladatok elé állítják az egyházat. Írása végén megfogalmazott kérdéssorában ezzel harmonizálva az expanziós problémakört feszegette, és rámutatott a követendő missziós feladatokra is, amelyekre a történelmi múlt és értékek jogosítanak föl: „A jelenben egy nagy korélménynek vagyunk a részesei: egy új világrend eget-földet rázó, véres kibontakozásának. A külső tekintélyre támaszkodó felekezetek lázasan készülődnek, hogy a vajúdó világot saját elveik szerint öleljék magukhoz, s majd formálják át. Vajon az unitarizmus, mely a XVI-ik század korélményének zászlóhordozója volt, felkészült-e az új világra? Vajon azt várja-e, hogy a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot nagyszerűen kihasználó felekezetek mennyei lakomájának asztaláról neki is hulljon egy morzsa, vagy hogy a nagy lendülettől szárnya nőjön? Mind olyan kérdés, amelyre a dávidferenci szellem és a történelmi unitarizmus megadja az elkötelező feleletet. Ehhez azonban új, nagy szerep vállalása szükséges, amilyen a Dávid Ferencé volt a XVI-ik században."[9]

Hasonló szellemben fogant irányelvvel találkozhatunk az 1943-ban elfogadott, Erdő János és Lőrinczi László által kidolgozott valláserkölcs-nevelési programszövegben. Az önmagáért beszélő *Hódító és harcoló unitárizmus* fejezetcím alatt a következőket olvashatjuk: „Az unitarizmus a történelem folyamán a türelem vallása címet érdemelte ki. Ezt az álláspontot azóta hagyományként megőrizte. Ám látjuk, hogy a mai kor harcos szellemétől fűtött keresztény felekezetek között ezzel az álláspontal fennmaradásunkat veszélyeztetjük. Éppen ezért valláserkölcsi nevelésünket a türelmesség mellett a hódítás vágya és a harcolás készsége kell, hogy áthassa. Nemcsak arra igyekszünk, hogy meggyőzzük gyermekeinket felfogásunk felsőbbrendűségéről s felfegyverezzük annak védelmére, hanem az unitárius hit és életfelfogás hódító terjesztésére neveljük."[10] E gondolat térnyerését és jelenlétét az egyházi közgondolkozásban jelzik Gelei József

---

nagyképűség. [...] A közönynek ma nincs mentsvára, de nincs mentsvára a kényelmes szemlélődésnek sem, mert aki az élet üteméből kimarad, egy egész világot szalaszt el. A villámháborúk kora a vallásos életmezején is gyors cselekvésre ösztönöz. A Keleten folyó keresztes-háború máról holnapra olyan problémákat vet fel, olyan lehetőségeket tár elénk, amelyet kiaknázatlanul hagynunk a legnagyobb vétek."

9 KM 1941/4–5. 166–170.

10 Ft. jkv. 1943. március 28. 115.; Már a szövegtervezet bevezetőjében is megtalálhatjuk az egyházat aktív, kezdeményező tevékenységre sarkalló kitételt. „Unitárius életfelfogásunk

főgondnok[11] programbeszédének megalomán törekvésektől óvó és mérsékletre intő szavai is.[12] Az 1943. évi, egyházpolitikai irányelveket megfogalmazó főtanácsi beszédében azonban már így fogalmazott: „[…] a mi unitárius nagyságálmunk: *a nagy Magyarhazában erős Unitárius Egyház.* [kiemelés az eredeti szövegben]"[13] Ugyanitt, néhány gondolattal később, tízpontos programja végcélját egy „nagy lélekszámú" unitárius egyház létrehozásában határozta meg.[14] Azaz, ha visszafogottabb hangon is, de előtte is egy megerősödő egyház víziója lebegett, amelynek kedvező kibontakozási feltételeit az új politikai viszonyok által látta biztosítottnak. Természetesen ez irányú optimizmusa, akárcsak kortársaié, az unitarizmus magyar jellegének hitéből táplálkozott, és tömören a következő formulában fogalmazódott meg az említett valláserkölcs-nevelési programszövegben: „Az unitárizmus a magyar jövő vallása."[15]

b. Az unitarizmus mint magyar vallás

A számbeli kisebbségi státus megszüntetését és a vezető pozíció megszerzését vizionáló törekvés elméleti alapját az unitarizmus genezisének körülményei és helye szolgáltatta, amely szerint az Erdélyben, elsősorban Dávid Ferenc érdemeinek köszönhetően létrejött unitaritarizmus magyar alapítású vallás. Ez a mi-

---

nemcsak lehetőséget ad, hanem kötelez is arra, hogy ebben a magyar, alapvető munkában [nemzetnevelés] *kezdeményező szerepet vállaljunk* [kiemelés tőlem – P. J.]." Uo. 113.

11 Gelei József (1885–1952): zoológus, protisztológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárt végezte. 1909-ben tanársegéd Apáthy István mellett, 1912-13-ban a müncheni, illetve a würzburgi egyetemen végzett állattani kísérleteket. 1914-ben a kolozsvári egyetemen magántanár lett. 1919–1924 között a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. 1924-től a szegedi egyetemen az állattani és összehasonlító bonctan tanára. 1940–1945 között a Szegedről Kolozsvárra visszaköltözött egyetem tanára. 1945-től 1952-ig a szegedi egyetem orvosi karán a biológia tanára és a biológiai intézet vezetője volt. 1935-36-ban és 1937-38-ban az egyetem rektora. A véglénykutatás, a citológia és a gerinctelenek mikrotechnikája területén nemzetközi szaktekintély. Nevéről számos újonnan felfedezett élőlényt neveztek el. 1941-1945 között a Magyarországi Unitárius Egyház főgondnoka. 1945. április 19-én a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották.

12 Ft. jkv. 1942. november 16–17. 7–8., „Mindenkinél jobban tudom azt is, egyházunk mennyire kicsiny a többi keresztény felekezetek között. Valóságérzetemet soha tébolyeszmék, lázálmok, légüres térbe festett nagysághitek meg nem zavarták s másokat is a józanság útjaira irányítok."

13 Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

14 Uo. 11.

15 Uo. 124.

nőség és státus az expanziós politika kiváló szolgálata mellett a nemzetnevelés és -szolgálat feladatának vállalását is igényként tételezte az egyház értelmezésében.

A múltra való hivatkozás, kortól függően, különböző tartalmú, célú legitimációt igyekezett szolgálni. Az újkorban a református és katolikus egyház és világi hatalom támadásaival szemben az unitárius egyház mint a tiszta jézusi hit hordozója önigazolását, létjogosultságát volt hivatott bizonyítani, a bécsi döntést követően pedig expanziós célokat szolgált. Ebből eredendően eltérőek a történelmi hivatkozási pontok is. Éppen ezért az első esetben a jézusi igaz hit és az unitarizmus közötti folytonosság kimutatásának szándéka arra késztette az egyház történetíróit, hogy az unitarizmus gyökereit az ókorig vezessék vissza. Koncepciójuk szerint az itt élő népek és a hunok révén a magyarok is szentháromságtagadók voltak. Az 1000-ben bekövetkezett katolizáció ugyan elnyomta a tiszta jézusi (monoteista) vallást, de az a reformáció koráig lappangó formában mindvégig jelen volt, hogy aztán abban csúcsosodjék ki.[16] De sem Uzoni Fosztó István, sem Kanyaró Ferenc nem nyilvánította azt magyar „terméknek". Mindkettőjük érveléséből jól kibontható ama tétel bizonyítása, hogy az unitarizmus azokban a jézusi tanokban gyökerezik, amelyek folyamatosan ismertek voltak a Kárpát-medencében, éppen a magyaroknak köszönhetően: felbukkanása ezeken a tájakon tehát nem volt véletlenszerű, és voltaképpen a dogmáktól (pl. a Szentháromság-dogmától) mentes tiszta valláshoz való visszatérést jelentette. Vagyis az Unitárius Egyház a tiszta, jézusi kereszténység letéteményese, örököse, amit a történelmi folytonosság is bizonyít.

1940-et követően az expanziós irányelv az unitarizmus magyar jellegére alapozott, és ekkor jegecesedett ki ennek mítosza is. Tételük igazolására az egyházi ideológusok az erdélyi reformáció koráig nyúltak vissza, és az unitarizmus magyar voltát két tényezővel magyarázták: egyfelől a földrajzi térséggel, amelyben kifejlődött, másfelől Dávid Ferenc magyar származásával, identitásával, aminek toposza a 19. és 20. század fordulóján körvonalazódott.[17] Az ebben az időszak-

---

16 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története.* I. kötet. A bev. tanulmányt írta és a ford. az eredetivel egybevetette Balázs Mihály, szerk. Hoffman Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 17–72.; Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon.* Kolozsvár, 1891. 1–25.

17 Az unitárius egyháztörténet-írás és köztudat Dávid Ferencet anyai ágon magyar származásúnak tartotta. (Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése.*; Kiss Ernő: *Dávid Ferenc.* Kolozsvár, 1910. 12.; Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc.* = KM. XLI. évf. 1. sz. 1.; Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc családja.* = KM. 1899. XXXIV. évf. 6. sz. 330.) Mivel pedig magyar nyelven is prédikált, jelentetett meg műveket és hosszú ideig az erdélyi magyar protestánsok püspöki tisztségét is betöltötte, úgy vélték, hogy mindez a püspök

ban elhangzott kijelentések e kettős érvrendszeren[18] nyugodtak tehát, és olyan axiómaként kezelték az unitarizmus magyar jellegének tényét, amelynek valóságtartalma nem szorul különösebb bizonyításra. Nem találni ezért egyetlen olyan írást sem, amely – a 19. és 20. század fordulóján oly általános módszeres tudományosság példáit követve – Dávid Ferenc magyar származását törekedett volna bizonyítani.

Nem találni ugyanakkor egyetlen utalást sem, amely az unitarizmus magyar jellegét a folytonosság érvrendszerére támaszkodva próbálta volna bizonyítani. Sőt Simén Dániel az unitarizmus monoteizmusát már nem a jézusi hitnek az egyház által autentikusan megőrzött voltára vezette vissza, hanem szakítva a zsidó gyökerekkel az ősmagyar vallásban vélte azt megtalálandónak: „Minden adat, ami az ősmagyar vallásra fényt derít, becses érték lehet számunkra, mert eljöhet az idő, s hitünk szerint nem késhet soká, amikor keresztény egy Isten hitünknek megtaláljuk az örök magyar alapját az ősmagyar egy Isten hitében is. Amikor

magyar identitásvállalásának jeleként értelmezhető. (Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke.* Budapest, 1879. 1–4.; Kanyaró szerint Dávidot az önmegvalósítás szándéka vezérelte, ezért választotta a magyar identitást és tagadta a szászt. Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc.* = KM. XLI. évf. 1. sz. 1–2.; *Dávid Ferenc és családja* tanulmányában pedig ő is írói tevékenysége, betöltött tisztsége és életútja által látja igazoltnak a püspök magyarságát. Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc családja.* = KM. 1899. XXXIV. évf. 6. sz. 330.) Simén Dániel tagadta Dávid részleges szász származását, „törzsökös magyar és kolozsvári" családból származónak mondta, (Simén Dániel: *Dávid Ferenc a magyar reformátor.* = KM. 1943. LXXV. évf. 3. sz. 99.) Borbély István megállapításaira hivatkozva (KM XLIX. 3. sz. 196.; Borbély István: *Heltai Gáspár.* Budapest, 1907. 5–6.).; Balázs Mihály Dávid Ferencről írott monográfiája azonban meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a püspök mindvégig a szász nációhoz tartozott, annak tagjának tartotta magát. Balázs Mihály: *Dávid Ferenc életútja.* In. Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár.* Kolozsvár, 2008. 176–212.

18 Az Egyetemes Unitárius Lelkészkör (1942. április 28 – május 3) ülését megnyitó istentiszteleti beszédében Kelemen Imre a következőket mondta: „Maga az a tény, hogy egy erdélyi magyar ember lelkében született meg, adta az untarizmusnak azt a sajátosan magyar ízt, mellyel egy vallásfelekezet sem dicsekedhetik, mégha az idegenből hozott vallása megkedveltetésére a „magyar vallás" elnevezést bárhogy is kisajátítja magának." Kelemen Imre: *A mi szerepünk.* In. *Magyarság és vallás.* 11–12.; Hasonló tartartalmú kijelentést tett Ekárt Andor: „Mi vagyunk az egyetlen vallásfelekezet, amelyet a szó valódi értelmében magyarnak lehet nevezni. Magyar földön magyar lélekből virágzott ki és magyar lelkekben termett, hozott gyümölcsöt." Ekárt Andor: *Elnöki megnyitó.* In. *Magyarság és vallás.* 21. p.; Ugyanezen felfogást tükrözi Gelei József főgondnok kijelentése is: „vallásunk e honnak szüleménye, a magyar szellem egyik legigazibb és legsajátosabb kiteljesedése és egyben a történelmi nemzet teremtőlelkének legszebb meggazdagodása. Ezért keresztény is és magyar is a mi Unitárius Egyházunk." Ft. jkv. 1943. március 28. 11.; Józan Miklós püspök az Unitárius Irodalmi Társaság budapesti felolvasó ülésén egyszerűen „Magyar Reformátornak" nevezte Dávidot. KM 1943/6. 214.

elháríthatjuk magunkról a rosszhiszemű vádat, mely szerint a mi unitárizmusunk a judeo-keresztény egy Isten hitnek lenne a folytatása, célunk a magyarságunk és kereszténységünk tökéletes összehangolása."[19] Ez pedig úgy lehetséges, ha tudományosan bizonyítják, hogy az unitarizmus „[…] ősi magyar vallásunk jézusi megtermékenyülésben és kiteljesedésben nem egyéb, mint magyar kereszténység vagy evangéliumi magyarság: *a tiszta kereszténységnek s az örök magyar lelki értékeknek egy vallásos gondolatban, az unitárizmusban való kikristályosodása*."[20]

Hasonló motívumokkal, gondolatmenettel találkozhatunk egy másik cikkében, ahol Dávid Ferencet a „magyar kereszténység" letéteményesének nevezte, aki a Szentháromság dogmája által elfojtott ősmagyar egyistenhit fogalmát a „tiszta jézusi, evangéliumi tartalommal" feltöltve „kinyilatkoztatja a magyar vallásos lélek évezredes megsejtését."[21] Simén eszmefuttatása azért különös színfolt ebben az ideológiai konstrukcióban, mert a fent idézett kijelentések mellett új érvvel gazdagította az unitarizmus magyar jellegének doktrínáját – azáltal tudniillik, hogy ennek monoteizmusát zsidó helyett magyar eredetűnek nyilvánította. Dávid Ferenc érdeme ennek újrafelfedezése, az elnyomott magyar hitvilág „kinyilatkoztatása" a reformáció által, amelyben kizárólagos szerepet játszott a püspök magyar származása.[22]

Az unitarizmus tehát az ősmagyar vallás reinkarnációja: annak az évszázados, évezredes „lelki érettségnek" az eredménye, amely a reformáció idején jelentkezett, amikor „az ős magyar hit megszabadulva a reáaggatott, sőt rákényszerített külső sallangtól s az ezzel járó sok gátló, nyomasztó érzéstől, megfürödve az evangélium tiszta szellemében, önmagára talált és meggyógyult."[23] Az itt ismertetett gondolatokkal Simén nem maradt egyedül, és visszhangjának nyomait ott találjuk az Erdő és Lőrinczi által kidolgozott s a Főtanács által elfogadott szövegtervezetben, amely feladatként jelölte meg a „magyarságtudomány" által egyre gyakrabban hangoztatott „rokonságelmélet" tudományos igazolását.[24]

---

19 Simén Dániel: *Unitárius lelkész az új világ küszöbén*. In. *Magyarság és vallás.* 55.

20 Uo.

21 KM 1943/3. 97.

22 Uo.

23 KM 1941/1. 1.

24 Ft. jkv. 1943. március 28–29. 119. „A magyarságtudomány mind közelebb hozza egymáshoz az unitarizmust és a magyar lelket. Állandóan résen kell lennünk és gyűjtenünk a bizonyságot a kettő összhangjának az igazolására."

A magyar jellegre épülő expanziós tételt Abrudbányai János[25] teológiai tanár *Az unitarizmus és fajelmélet* című tanulmányában szintetizálta és fejtette ki részletesebben az Egyetemes Unitárius Lelkészkör továbbképző tanfolyamán.[26] Ebben kora politikai helyzetének felvázolása után arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nemzet e rendkívüli nehéz időkben eljutott arra a pontra, amikor fel kell mérnie önerejét, önvizsgálatot kell tartania, mint ahogyan azt a hasonlóan válságos történelmi helyzetekben már tette.[27] Az addigi vizsgálódások során kitűnt a nemzeti egység hiánya, de ugyanakkor megmutatkozott ennek az egységnek a rendkívüli fontossága is. „Éppen ezért volna mérhetetlen szükség valami meleg lelki malterre, összetartó lényegre, mely kínnal és küzdelemmel összehordott, átmentett népi és nemzeti építőanyagból fel tudja építeni az egységes magyar közösséget."[28] A nemzetben jelenlevő ellentmondások és széthúzó vonások kiegyenlítésére, valamint felemelkedéséhez, kibontakozásához szüksé-

---

25 Abrudbányai János (1907–1968) unitárius lelkész (Kövend: 1932–1938), teológiai tanár, a Teológiai Akadémia dékanja, a *Kévekötés, Unitárius Közlöny* című egyházi lapok szerkesztője. A II. világháború után a román hatóságok távollétében húsz évi börtönbüntetésre ítélték, 1950-ben politikai múltja miatt 44 hónapig fogva tartották (kistarcsai internálótábor). 1956-ban Járási Forradalmi Bizottság Elnöke Kocsordon, ezért 12 évi börtönre ítélték. 1990-ben a Magyarországi Unitárius Egyház rehabilitálta.

26 E koncepciót már 1941. február 12-én felvázolta Főtanácsi beszédében. „Ez a nép a most alakuló időkben még el nem végzett feladatait kell munkába vegye. Most ereje van ahhoz, hogy töredelmesen meggyónja önmagának hibáit, vétkeit s meglássa mi hiányzik belőle ahhoz, hogy lélekben és testben egyaránt nagy nép lehessen. A társadalmi és népi múlhatatlan szükségek, a nyitott és fájó sebek egy percig sem hagyják nyugton s lázasan keresi önmagából a leghelyesebb szellemet, a legtisztultabb nemzeti lelkületet, a legmodernebb világnézetet ahhoz, hogy belső nagy megújulását történelmi időkhöz méltóan tévedés nélkül munkálja. Olyan feladat teljesítésére készíti önmagát, mely az egész magyarságnak, mint életegységnek, fizikai, szellemi és erkölcsi megerősítéséhez, átnemesítéséhez vezet s mely ezt a népet mennyiségben és minőségben egyaránt fokozza. Nekünk hazaérkezett unitáriusoknak *egy lélekben és egy érzésben kell megállanunk egymás mellett, hogy a legszükségesebb időben, a legtalálóbb pillanatban oda tudjuk kínálni, ajánlani a jobb életformát kereső népünknek Erdélyben született magyar vallásnak áldott szellemét* [kiemelés az eredeti szövegben]. […] Ez a vallás kenyér, mellyel népem lelkét s testét táplálni tudom, lélek-oxigén, mellyel nemzetem életlendületét feszítem, napfény, mellyel rejtett csírákat életnek indítok, keresztvíz, mellyel tisztára mosom egy történelem küzdelmeiben megkínzott nép remegő testét s ezáltal mosolyra fakasztom kedvét. Bölcsődal, mellyel álmait szépítem, evangélium, mellyel olyan országot mutatok számára, mely nemcsak az övé, de az Istené is. Balzsam ez a vallás, mely gyógyít, vigasztal és elmúló életek fölött könnyeket töröl." UK. 1941. LXXIII. évf. 1. sz. 19., 22.

27 Abrudbányai János: *Az unitarizmus és fajelmélet.* In. *Magyarság és vallás*. 92–94.

28 Uo. 102.

ges erők felszabadításához a vallás révén juthatnak el, mivel a vallás elsődleges feladata a teremtés. Annak az embernek a megteremtése, akivel egységes közösség alkotható. A belső harmóniát teremtő vallás ugyanakkor szoros kapcsolatban áll az ember ösztöneivel, mely szempontot a magyar nemzet nem hagyhat figyelmen kívül. Ezért: „Olyan összetételű vallás, olyan veretű lelkigondozás szükséges, mely a nemzet, a nép, a magyarság vérével és életével tud összesimulni, s amely így sajátja lévén, képes megteremteni a szükséges belső összhangot, a népet, a nemzetet naggyá tevő erőt."[29]

A történelem kritikus pillanataiban vallás és magyarság elválaszthatatlanul ölelkezett egymásba, aminek eredményeként e kettő mindig ki tudta termelni „a szükséges derülátó, reményteljes hangulatot és tevékeny erőt."[30] A tizenhárom milliónyi magyarnak azonban ahhoz, hogy nagy nemzet lehessen, hogy „lendületbe jöjjön s köznapi bukdácsolása helyett teremtőerejüvé, dinamikussá, önmagát felülmúlóvá lehessen, olyan szellemi, világnézeti telítődés, segítség, állandó támogatás szükséges, amelyet addig ez a sokat hányatott, olykor önmagával érthetetlenül meghasonlott nemzet még nem alkalmazott."[31]

A nagy küzdelmek közepette azonban oly érzése támadt, mintha valami lelassítaná, lefogná, lekötné alkotó erejét. Ennek oka a keresztény ortodoxia száraz dogmáiban és a páli teológia negatív, pesszimista emberszemléletében keresendő, amelyeken keresztül közömbösíteni igyekeztek „a fajban rejlő impulzív, lázas, öntevékeny erőket."[32] Az ember azonban az új történelmi körülmények és életszemlélet miliőjében az élettelen dogmatikus kereszténység helyett „élményei eleven ütemének benső kényszere folytán az új kereszténységet helyezi szervesen beindítandó élete lelkéül."[33] Azt a kereszténységet, amely világszemléletét, lelkiségét az ember erejére, képességére, nem pedig bűnösségére fogja felépíteni. Mivel pedig a magyar nemzet nemzeti szempontjainak megfelelően fog berendezkedni az új életben, feltétlenül szüksége lesz arra, hogy „az életszínű vallás tiszta táplálékaival éljen."[34]

A magyarság ezekben az évtizedekben felismerte, hogy „új beállítású élete" milyen tartalmú életszemléletet sugárzó vallást keres magának, és tudja, hogy addigi történelme során használt „lelki útravaló" sok történelmi zsákutcát oko-

29 Uo. 103.
30 Uo. 104.
31 Uo.
32 Uo. 105.
33 Uo. 106.
34 Uo.

zott neki. Érzi, hogy az új történelem versenyporondján olyan versenytársakkal fog találkozni, amelyek mindent elkövetnek, hogy teljesítményüket fokozzák, ezért történelmi felelősségének tudatában rendbe kell hogy hozza a nemzet lelkét és el kell hogy döntse, miként rendezi be lelki életét, hogy „az örökkétartó nemzeti küzdelemhez mindig a legidejében, a legtöbb erő ömöljön belé a minden létezés forrásából, Istenből."[35] Ennek a közvetítő útnak közvetlennek, egyenesnek, nyíltnak, a magyar ember által járhatónak kell lennie, hogy a megújuláshoz szükséges isteni konstruktív erő eljuthasson a nemzethez. Az „új magyar élet frissülő szemléletében" pedig egyre inkább dogmává válik az a megállapítás, amely szerint az unitarizmus képes a legeredményesebb munka elvégzésére a nemzet újjáépítésében, mivel hisz az emberi szellem fejlődésében, és egy boldogabb életlehetőség reményét villantja fel azáltal, hogy Isten országát a földön szeretné megvalósítani, nem pedig egy bizonytalan transzcendens régióban.[36] Hisz ennek megvalósíthatóságában, és ennek megteremtésére sürget minden embert, mert az unitarizmusnak, a többi vallással ellentétben, amelyek a földet pornak, jelentéktelennek, sokszor visszatartó erőnek értékelik, igen nagy jelentősége van a földnek, amely egyet jelent a hazával. Mert csak akkor képes együtt élni, összeforrni, és ha kell, meghalni e földért, csak úgy épülhet be a nemzet és haza fogalma tudatába, ha megbizonyosodik, hogy terve, célja van e földön és Isten semmivel sem becsüli alább ezt a földet, mint az ismeretlen transzcendens világot.[37] Ha megbizonyosodik, hogy úgy kell itt élnie, mintha „örökké itt kellene munkálkodjon."

Nem mindegy tehát, milyen új hajtóerőt kapcsol be a nemzet életébe. Ha eddigi szellemi táplálékában nem tudott magára találni, áthidalni a keletisége és nyugatisága közti lelki szakadékot, akkor megbocsáthatatlan bűn lenne „nem munkálni azon, hogy valami friss, eddig csak szórványosan érvényesült erőforrás úgy táplálja a nemzetet, hogy az valóban új, nagy életre kapjon"[38], mivel „a magyar lélek emlékeiben fel-feltörő, álmaiban visszajáró keleti tartalma, az ortodox kereszténység spekulatív, alakoskodó, dogmaízű, elvont, kimért jellegében nem tud felolvadni. Nem tud termékenyen úgy elhelyezkedni, hogy az magát az embert, a magyart az életre teljesebbé tegye. Szilajabb, nyugtalanabb, véresebb élet alakjához valami más veretű kell."[39] Az unitarizmus az, amely az egyéni fe-

35 Uo. 108.
36 Uo. 109.
37 Uo. 110.
38 Uo. 110–111.
39 Uo.

lelősség hangsúlyozása és a lelkiismereti szabadság biztosítása által lehetőséget ad önálló kezdeményezések kibontakozására, hogy az ember egyéni vagy közösségi sorsának megváltását maga végezze el.[40] Az unitarizmus létjogosultságát bizonyítja lelkészeinek fokozott szociális és gazdasági érzékenysége, e kérdések megoldására irányuló munkássága és a nemzet felemelésében végzett áldozatos munkája is.[41]

Végső következtetésében pedig a nemzet erőit felszabadító küldetés mellett egy másik, hasonlóan fontos célt is megnevezett: a fajvédelem. „A mély szociális átérzéssel megmelegedett, az emberközösség egész életével szemben kínos felelősséget tápláló és a magyar lelki élethez az egészen hozzásimuló vallás, az unitarizmus, a mi vallásunk fogja felszabadítani a magyar nemzet kötve tartott erőit. Egy évvel ezelőtt e vallás egyháza egész országunkban elsőnek mondta ki, hogy zsidókat nem vesz át s nem sorol tagjai közé. Ezzel a cselekedetével is a magyar fajiság igaz ügyét kívánja szolgálni."[42] Ez utóbbi kitétel, amint azt az alábbiakban tárgyalt egyházi intézkedések is igazolni fogják, roppant fontos szerepet kapott, hiszen mint Abrudbányai is hangsúlyozta, nemcsak a szellemi táplálék, erőforrás szerepe hárult az unitarizmusra, hanem a faji tisztaság védelmének kötelezettsége is.

Az unitárius vallás magyar jellegének képzete tehát arra indította Abrudbányait, hogy egyházának vezető szerepet követeljen a nemzet szellemi irányításában, életében. Ugyanakkor ez eszme a fajvédelem küldetéstudatával is párosult, kiemelt célként jelölve meg a nemzetre veszélyes zsidóság eltávolítását annak testéből. Mintegy zárójelben említjük meg, hogy e gondolatmenet kísértetiesen hasonlít a Gelei *Nemzetnevelés* című könyvében kifejtettekhez és az 1943-ban a főtanácsi ülésen elhangzott, egyházpolitikai irányvonalat meghirdető beszédének azon soraihoz, amely az egyház nemzet és állam közti kapcsolatát taglalva az egyház szerepét a faj megmentésében és a haza építésében látta, amelyben lehetőségeihez mérten minél nagyobb mértékben és minél aktívabb módon részt kell vállalnia.[43]

Egy másik írásában a nemzetiszocialista alapon szerveződő magyar társadalom vallásaként jelenítette meg az unitarizmust, az előbbi ihletője ugyanis a tisz-

---

40 Uo. 111–115.

41 Uo. 119–120.

42 Uo. 120.

43 „Az állammal és a nemzettel való kapcsolatunk azon nyugszik, hogy fajunk megmentésében és magyar hazánk kiépítésében a nehéz feladatokból mi is mindig mentül nagyobb részt hasítsunk ki a magunk számára és derékul kivegyük részünket minden nemzetmentő munkában." Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

ta jézusi kereszténység eszméje, amelynek megtestesítője, képviselője ez utóbbi. *A vallás és a mai koreszmék* című írásában Abrudbányai a nemzet életét megújító, jövőjét jelentő nemzetiszocialista ideológiát és unitarizmust kívánta közös nevezőre hozni.

Koncepciója szerint az első világháborútól kezdődően az emberiség életében egy olyan folyamat vette kezdetét, amely korfordulóhoz, „az új világ megszületéséhez" vezet(ett). Ezt a születendő új világot egy új eszme fogja irányítani, mivel az előzőek (liberalizmus, szociáldemokrácia, bolsevizmus) kudarcot vallottak, nem tudtak az emberiséget érintő kérdésekre megfelelő megoldást találni. A már formálódó eszmének három jellemző vonása, ismertetőjegye van: az individualizmussal szembehelyezkedő *közösségi* életforma, amelyet *nemzeti* síkon kíván megvalósítani, kiteljesíteni, erőteljes *szociális* alapon.[44] Ez eszme megvalósításában az olasz fasizmus volt úttörő jelentőségű, azonban nemzeti síkon történő megvalósítását a német ültette át a legnagyobb mértékben.[45] Az új kor diadalmas világnézete tehát a közösségi, népi-nemzeti, szociális eszméket magáénak valló nemzetiszocializmus, amelyet nem lehet a bolsevizmussal egy napon emlegetni.[46] De, akárcsak a bolsevizmus, az új koreszmék jegyében alakuló „nemzettársadalmak" is – úgy tűnik – ellenségesen viszonyulnak a kereszténységhez. Az ellenében megfogalmazott vádak azonban (erélytelen fellépés a kapitalizmussal szemben, tétlenül tűrte az elszegényedést, a két világháború elhárítása érdekében nem fogott komolyabb kezdeményezésekbe)[47] a felületes szemlélődésnek, vizsgálódásnak és azoknak a történelmi eseményeknek tulajdoníthatóak, amelyeken a kereszténység átment.

A kereszténység alapját egy „eszmei mag" képezi, amely annak a létformának megvalósítására törekedett szüntelen, „melyben az egyéni tökéletesedés igényei kielégítése mellett kiépül a lelkekben egy erős érzés, melynek értelmében egymásnak testvérei lesznek."[48] E program megvalósítását akadályozta azonban a keresztény vallásba betérők tömege (zsidók, barbár vándor népek), ugyanis ez mindannyiszor az „erkölcsi értékek" zuhanását, „értékszintjének" lefokozását eredményezte.[49] E kedvezőtlen folyamat ellenére ugyanakkor, amely sokszor az

---

44 Abrudbányai János: *A vallás és a mai koreszmék.* Kolozsvár, é. n. 16–23.

45 Uo. 23.

46 „A bolsevizmus egyetlen megnyilatkozásában sem nyújtott un. koreszmét és botor minden olyan próbálkozás, mely a nemzeti szocializmust egy napon próbálja emlegetni azzal." Uo. 29.

47 Uo. 30–31.

48 Uo. 37.

49 Uo. 34.

összeomlással fenyegetett, a kereszténységben mindig megmaradt és munkált a testvéri viszonyrendszeren nyugvó közösségi élet megvalósításának vágya (a kereszténység „ősi magva").[50] Ez a törekvés vallási tisztulást, fejlődést eredményezett, ugyanakkor kora társadalma igazságérzetének, szociális érzékenységének, közösségi felelősségtudatának megerősödéséhez vezetett. E mélyebb és a külső sallangoktól fokozatosan mentesülő vallásosságon felnevelkedett nemzedékek pedig helyesen ismerték fel, hogy „nem a vallás ellen kell hadat üzenniök, hanem azok ellen a kötött formák ellen, amelyek az igazi vallás, a felelősséggel elmélyülő vallás kibontakozásának és győzelmének akadályai."[51] Ezért tört fel feltartóztathatatlanul egy olyan igény, „mely csak a tiszta vallás formájával fog megelégedni."[52] Ennek az igénynek a megszületését, kiterjedését és diadalát hirdetik az új koreszmék, amelyeknek hirdetői maguk is mindinkább meggyőződnek, hogy e tanok létüket, életre keltüket a tiszta kereszténységnek köszönhetik.

A középkorban a pápai hatalom képtelennek bizonyult külső erő, akár fegyverek segítségével létrehozni a keresztény alapú társadalmi rendet, megvalósítani alapeszméjét. Mindez most egy belső lelki reform révén fog megvalósulni. Erre azonban képtelen a dualista szemléletet valló és csupán a lelki üdvösséget hirdető és testiséget negatívan megítélő „középkor egyháza" és a „reformált egyházak egy része."[53] E dualista szemléletnek lett áldozata az ember, segítségére sietett azonban a tiszta keresztény gondolat, mely test és lélek oszthatatlanságát, az emberi környezet, élettér fontosságát hirdeti, ugyanis a testi igények kielégítetlensége a lélek, ember pusztulásához vezethet.[54] Ezt a valóságot kezdte felismerni a kor embere és vált szociálisan érzékennyé „a tiszta keresztény, az igazi jézusi vallás benső és ellenállhatatlan hatására."[55] Vagyis a tiszta jézusi kereszténység az embert két felismerésre vezette: 1) A földi lét, a társadalom jobbá, igazságosabbá tételére, újraalapozására, amelynek megvalósulását a dogma-keresztény egyházak pesszimista élet- és emberfelfogása akadályozta eleddig[56], 2) a közösségi

---

50 Uo. 38.

51 Uo. 41.

52 Uo.

53 Uo. 44.

54 Uo. 45.

55 Uo. 46.

56 „Addig, amíg a dogmákon épülő keresztény felfogás a föld múlandóságára, az emberi gyarlóságra és az erre épített pesszimista életfelfogásra rendezkedett be a társadalomban, addig a jézusi alapon álló, az evangéliumi kereszténység, a dogmamentes kereszténység a földről való tudományos felfogásra, az emberi erőre és jószándékra apellálva építi ki a derülátó világnézetet s indul el a jobb emberi társadalom megteremtése felé." Uo.

lét fontosságának felismerésére az individualista életszemlélettel szemben, mely utóbbinak hangoztatói ugyancsak a dogma-keresztény egyházak.[57]

E vallás ihlette felismeréseket karolják fel az új koreszmék és valósítják meg Isten szándékát. Mivel pedig „a jézusi tiszta hangot és szándékot" igyekeztek felszínre hozni és hatóerővé tenni, annak „tiszta méhéből" születtek, „ezzel a koreszmével boldogan, tudatosan és előre megfontolt szándékkal azonosul az unitárius gondolat."[58] A kornak nagy eszméi tehát a jézusi kereszténység diadalát jelzik, amely a nemzet lelki egységének kérdését is kedvezően fogja megoldani. Ez pedig az unitarizmus által képviselt „közvetlenebb és külső kötöttségektől mentes" vallás révén valósulhat meg.[59]

Sebe Ferenc lelkész a népiek hangoztatta eszmék fényében látta igazoltnak az unitarizmus magyar jellegét és „nemzetmentő" küldetését. Szerinte az unitarizmus a magyar lélek vallásos élményeinek autentikus kicsapódása, faji jellemvonásainak hordozója[60] amelynek nemzeti léptékű kibontakozását több tényező is akadályozta. A nemzet önmagára-ébredésében, lelki identitásának megtalálásában azonban elengedhetetlen, kizárólagos szükség van rá. Szabó Dezsőnek és Veres Péternek a keresztény dogmákkal illetve a katolicizmussal szemben megfogalmazott kritikájából[61] pedig arra a következtetésre jutott, hogy „az unitárizmus a magyar nép igazi vallása s egyben feljogosít arra a talán eddig még meg nem fogalmazott megállapításra, hogy az unitárius vallás korai visszaszorítása és háromszáz esztendőre való teljes gúzsbakötése egyike a nagy magyar tragikumoknak, amely jelentőségében, elsősorban természetesen szellemi vonatkozásban, a muhi pusztai és mohácsi veszedelem nagyságához, vagy a Dózsa-féle lázadás leveretésének szomorú kihatásaihoz mérhető."[62] Végkövetkeztetése, hogy a

---

57 „Addig, míg egyes vallások az emberi lélek egyéni üdvösségét hangsúlyozzák és hirdetik, addig amíg szerintük mindenkinek a saját lelkével kell törődni s azt átmentteni egy földöntúli világra s így részt kell venni egy valóságos lelki versenyfutásban, addig, amíg ezt az önző szándékot és individuális beállítású életképletet szorgalmazták, addig a tiszta kereszténység vizeiből merítő vallás, segítségül véve az emberi tudás és ismeret támogatását, meggyőződéssel hirdette már jóideje, hogy bár minden emberi lélek egy elhatárolt külső lényeg s minden más embertől teljesen függetlenül létezik, a lelkek társasága, maguk az emberek, olyan szorosan egymásba vannak kapcsolódva s annyira egymástól függ a létük, hogy fejlődésük el sem képzelhető az egymásra való kölcsönhatás nélkül." Uo. 47–48.

58 Uo. 51.

59 Uo. 61.

60 KM. 1944/4. 161. „Vallásunk a magyar szellem kivirágzása, amely magán hordja fajiságunk minden lényegesebb jellemvonását."

61 Uo. 163–167.

62 Uo. 167.

népiek megfogalmazta kérdések, problémák megoldásában elengedhetetlen szerep hárul az unitarizmusra és az unitárius „népegyházra", amelyeknek jelentőségét azonban sajnos még kevesen ismerték fel – a népi gondolkodókat leszámítva.[63]

Félreérthetetlenül fogalmazódott meg mindez a már említett valláserkölcsnevelési programszövegben is: az unitárius vallás a magyar lélek vallása, az egyetlen keret, amelyen belül saját törvényszerűségeiben szabadon kibontakozhat, az egyetlen, amely képes valláserkölcsi igényeit kielégíteni.[64] Éppen ezért az egész nevelői munkában a nemzeti szempontok kell hogy érvényesüljenek, azt a „a nemzeti nevelés szolgálatába kell állítani." [65]

A fentieket összegezve tehát megalapozottnak látszik a megállapítás, hogy az új politikai környezetben, a kor jelentős eszmeáramlataitól (fajvédelem, nemzetiszocializmus, népiség) befolyásolva és ösztönözve, az egyházban meggyőződéssé vált az unitarizmus magyar jellegéből fakadó nemzetépítő szerepének hite, amelytől végső soron kisebbségi, elnyomott voltunk megszűnését is remélték.

c. Államhűség

Az 1940–1944 közötti egyházpolitika egyik legjellegzetesebb vonása volt a magyar államhatalom iránti feltétlen hűség[66], amelyet az egyházi vezetők nacionalista és hazafias érzülete táplált, és amely közvetetten ugyancsak motivációs impulzussal szolgált az egyház zsidóellenességének gyors kiformálódásában. Az elsősorban ideológiai alapú zsidóellenesség ugyanakkor kiválóan alkalmas volt az egyház és állam közti viszonyrendszer kedvező irányú befolyásolására, gyakorlati szempontok képviseletére is. Ennek nyomaival találkozhatunk Gelei József főgondnok Fáy István vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz intézett főtanácsi beszédében, amely egyfelől az egyház hűségét volt hivatott kinyilvánítani, másfelől az állam jóindulatát, támogatását igyekezett megnyerni: „Nem

---

63 Uo. 169–170.

64 Ft. jkv. 1943. március 28–29. 115–116. „Múlt és jelen számtalan bizonyságát szolgáltatja annak, hogy a magyar lélek valláserkölcsi szükségleteit egyedül az unitárizmus képes kielégíteni. Éppen ezért folytonosan utalnunk kell az unitárizmus és a magyar lélek rokon vonásaira és kapcsolataira. […] Az unitárizmus az a keret, melyben a magyar lélek végre önmagára talál és sajátos törvényszerűségei szerint fejlődhetik."

65 Uo. 116.

66 Ez nagyon jól nyomon követhető a korabeli egyházi kiadványokban, az egyházi tiszt- és tisztségviselők megnyilatkozásaiban. UK 1944. LVI. évf. 4. sz.; *Unitárius Naptár.* 1943. 37–40.; UK. 1942. LII. évf. 4. sz.; UK. 1943. LIII. évf. 3. sz. .; UK. LII. évf. 11. sz.; Ft. jkv. 1941. november 16–17. 9–10., 26., 38.

vagyunk mi érdemtelenek erre a legmagasabb fokú állami támogatásra [államsegély]. Nem vagyunk, mert mi voltunk az egyházak közül az elsők, akik a nemzetnevelést az iskoláinkban önerőnkön – mindjárt az anyakebelre való visszatérés pillanatában – megszerveztük, s így nem csoda, ha a sokszor aléltságba eső nemzetnek a mi kolozsvári gimnáziumunk ifjúsága adta elsőnek a pezsdülő és biztató erőt a harctérre való önkéntes jelentkezéssel. Nem csoda, ha mi voltunk az elsők, akik az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi életrendszerünkben érvényesítettük."[67]

Az államhűség szilárdságát jelzi Lőrinczy Géza nagybányai lelkész és teológiai magántanár 1944. február 6-án elhangzott beszéde. Ebben a szószéket is a totális háború erőforrásai közé sorolta[68], tekintettel arra, hogy egyház és nemzet egymástól elválaszthatatlan fogalmak és a(z unitárius) lelkész nemzete erkölcsének és nemzeti öntudatának őre és ápolója, végső soron pedig az egyház léte is ennek kimenetelétől függ.[69] Mivel a nemzet léte forog kockán, egyetlen lelkész sem hirdethet „kegyes szólamokat" és meggyőződése, hogy „e világnézeti harcban a mi igaz keresztény szellemű unitárius hitünk és nemzeti alapon álló világszemléletünk helyes úton jár, amikor a nemzetet lelki erejének, ellenálló képességének felfokozására serkentjük."[70]

67 Ft. jkv. 1943. márc. 28. 9.
68 Lőrinczy Géza: *Az őrálló.* Nagybánya, é. n. 12.
69 Uo. 12–13.
70 Uo. 13.

d. A szombatosság[71] vádja

A fejedelemség korában az unitarizmus szombatossággal történő azonosítása (a szentháromságnak és Jézus istenségének tagadása kapcsán) többször lehetőséget szolgáltatott a kormányzat számára, hogy a szentháromságtagadó egyház ellen is ezen cím alatt indíthasson támadást.

1618-ban – Bethlen Gábor javaslatára – az országgyűlés a négy bevett valláson kívül állók (szombatosok) megbüntetését rendelte el azok esetében, akik az év karácsonyáig nem térnek be valamelyik bevett vallásra. Mivel a fejedelem úgy látta, hogy a szombatosok leginkább az unitárius közösségekben terjeszkedtek, e kérdés tisztázása végett zsinat összehívására szólította fel az egyházat. Eme Erdőszentgyörgyön tartott zsinaton, amelyen Keserűi Dajka János református püspök elnökölt, híveit a szombatosságtól való elhatárolódásra felhívó határozatot fogadott el és kizárta soraiból az ezen felekezeten levőket. A szombatosok felkutatására fejedelmi engedéllyel és katonai kísérettel induló református püspök azonban a Jézus istenségét tagadó, radikális orientációjú unitáriusokat is szombatosoknak nyilvánította és református vallásra térítette.[72] 1638-ban I. Rákóczi Györgynek a szombatosok megsemmisítésére irányuló intézkedése ugyancsak súlyos következményekkel zárult. A felkutatásukra kiküldött bizottság ugyanis hasonlóan járt el a nonadorantista – Jézus istenségét tagadó – unitáriusokkal

---

71 Az erdélyi szombatosság ihletője Matthias Vehe-Glirius német származású teológus volt. Legfőbb teoretikusai Eössi András szenterzsébeti főnemes és fogadott fia, Péchi Simon voltak. A szociálisan érzékeny, társadalmi egyenlőség elvét hangoztató és ebből fakadóan nagy népszerűségnek örvendő vallás, mely a mózesi Törvény, a zsidó rituális szokások és a szombati nap szigorú betartására, illetve megtartására kötelezte híveit, mint eretnekség, kezdettől fogva a mindenkori hatalom üldözésének volt kitéve. Követőit a bevett vallásokra való áttérésre kényszerítették, nagyon sokan azonban az emigrációt választva elsősorban Törökországban telepedtek le. (Az erdélyi szombatosokról bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó) Bözödújfaluban a kiegyezés koráig fennmaradó egyetlen szombatos közösség tagjainak zöme 1868-69-ben a zsidó vallásra tért át. Megsemmisülésük a magyar zsidótörvényekhez és holocausthoz kapcsolódik: a törvények diszkriminációja elől menekülve egy részük ugyanis áttért a magyar egyházak kötelékébe. 1944 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott mentesítő igazolványokkal rendelkező és időközben más felekezetekre áttérő szombatosokat, a még zsidó valláson maradt társaikkal együtt, koncentrációs táborokba deportálták, ami fizikai megsemmisülésüket eredményezte. Bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság vége.* In. Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv 1973/74*. Budapest, 1974, Magyar Izraeliták Országos Képviselete. 217–229.

72 KM 1912/3. 130.; Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története.* h. n. 1935. 61–62.; Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, i. m. 17–72.

szemben, akárcsak az 1618. évi.[73] Az unitárius köztudat és egyháztörténet-írás egybehangzó álláspontja, hogy a fejedelmeknek a szombatosok ellen indított támadásai közvetetten mindig az unitárius egyház megsemmisítésének szándékát is magukban hordozták.[74]

A 19. század diskurzusában a szombatosságra való utalást általában pejoratív, kirekesztő szándékkal használták, mintegy érzékeltetve, hogy az unitárius vallás – a szigorú monoteizmusából fakadóan – nem tartozik a szentháromságot hívő, hagyományosan értelmezett keresztény vallások csoportjába. 1940 és 1944 között az újból fellángoló felekezeti villongások közepette az unitarizmus és szombatosság (utóbbiak 1868 után valóban áttértek a zsidó vallásra!) közötti azonosság hangoztatása az unitarizmus „lejáratása" szándékával ismét napirendre került.[75]

A negatív történelmi tapasztalatok és a negatív előjelű megbélyegzéstől, vádtól való menekülési-védekezési reflex tehát ugyancsak a zsidóellenesség pályájára kényszerítette az egyházat, ahogyan arra Abrudbányai János *Egyedül voltunk* című írásában is utalt. „Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a „zsidózás" vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt."[76] Ez a tendencia tetten érhető a *Keresztény Magvető* hasábjain közölt nagyszámú apologetikus, polemizáló tartalmú írásokban is, amelyekben a Dávid Ferencet zsidózással illető vád elleni panasz gyakran visszatérő elem.[77]

Kétségtelen tény, hogy 1942-ig jelentős számú zsidó tért be az Unitárius Egyházba. Ebből adódóan a negatív megítéléstől való félelem is közrejátszott abban, hogy az egyházkormányzat utóbb mindenáron igyekezett sorai közül kizár-

---

73 KM. 1912/3. 133–138.; Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története.* h. n. 1935. 59–70.; Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, i. m. 17-72.

74 Uo.

75 A *Magyar Nemzet* 1941. március 9-i számának egyik cikke szerint az unitárius hitelvek továbbfejlesztésével alakult ki a szombatosság, amelynek követői 1868-ban áttértek zsidóknak.

76 UK 1944/7.

77 KM 1943/3. 102–108.; KM.LXXV. 129–130.; KM. LXXV. 4–5. sz. 164–172.; KM 1940/6. 246.

ni zsidó származású egyháztagjait.[78] Nem utolsósorban pedig a nemzet faji tisztaságának megőrzéstudata is megkövetelte ezt az intézkedést.

e. Személyi változások, magyarországi hatás

A két világháború közti egyházpolitikát két jelentős, a későbbi eseményeket markánsan meghatározó törésvonal szerint korszakolhatjuk. Ezek a törésvonalak mindkét esetben a püspökválasztások alapján vonhatóak meg, amelyek egyben az egyházi csúcsvezetés meghatározó átrendezését is eredményezték. Kivételt ez alól Boros György[79] megválasztása jelentett (1928), aki Ferencz József halála után került a püspöki székbe. Boros nemcsak az azonos társadalmi, politikai szocializáció révén szavatolt folytonosságot, hanem abból adódóan is, hogy 1923-ban mint „püspökhelyettes főjegyző" gyakorlatilag az ő kezében összpontosult az egyház kormányzása. Az 1930-as évek közepétől azonban egyre inkább megerősödött a reformokat és nemzedékváltást sürgető vonal, amelynek szószólói jórészt abból a fiatalabb korosztályból kerültek ki, amelynek szocializációját az 1930 és 1940 közti évek hozták magukkal. Ennek a nemzedéknek a világnézete éppen az általunk vizsgált időszakban jegecesedett ki, s ezt így döntően befolyásolták a kor politikai eseményei, ideológiái és a kisebbségi lét negatív tapasztalatai egyaránt. A személyes érdekektől is mozgatott reformcsoportnak – kihasználva a gazdasági világválság és az állampolitika előidézte elégedetlenséget –1938-ra sikerült felülkerekednie és lemondatnia Boros Györgyöt. Boros lemondatása és annak körülményei a csúcsvezetés cseréje mellett nemzedékváltást is eredményezett. Ezzel a hullámmal került be az egyház elitjébe több, a későbbi eseményekben kulcsszerepet játszó, világnézetileg még képlékeny szereplő

---

78 „Egyházi szempontból ez azért is jelentőséggel bír, mivel a zsidóáttérések miatt sok helyen kedvezőtlen színben feltüntetett egyházunk, ezáltal azt is igazolhatja, hogy a szombatosokkal nem zsidókat vett át, hanem a valóságban magyar fajhoz tartozók tértek vissza a magyar fajhoz." – írta Szathmáry János jogtanácsos az EKT-hoz szombatosok ügyében tett javaslatában. Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (továbbiakban UEGYLt.) Szt. I. 151.

79 Boros György (1855–1941): Teológiai tanulmányait Kolozsvárt, majd 1877-től 1879-ig Londonban végezte. 1880-tól a kolozsvári főiskola biblia-teológiai tanára. 1897–1910 között a Papnevelő Intézet dékánja. 1910-től főjegyző. Az Unitárius Világszövetség alapító tagja, 1885-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Dávid Ferenc Egylet, melynek 37 évig volt titkára, 6 évig pedig ügyvezető elnöke. Ugyancsak az ő kezdeményezésére jött létre 1896-ban az Unitárius Lelkészkör. 1888–1924 közt az *Unitárius Közlöny* szerkesztője. Kiváló külföldi kapcsolatai miatt 1918-ben a magyar kormány felkérte, hogy vegyen részt a béketárgyalás előkészítésében. Ennek érdekében Boros Hollandiába, Franciaországba, Angliába és az Egyesült Államokba utazott, hogy a protestánsok támogatását megnyerje. 1928–1938 között az egyház püspöke.

is: Abrudbányai János, Simén Dániel teológiai tanárok lettek, Kiss Elek főjegyző. Püspöknek Varga Bélát választották.

A második jelentős töréspont 1940 novemberében következett be, amikor Varga – egyetemi tanárrá történő kinevezése és az egyház berkeiben zajló belső hatalmi harcok miatt – lemondott. Vele párhuzamosan Elekes Domokos főgondnok is benyújtotta lemondását, aminek következtében megüresedett az egyház legrangosabb és legbefolyásosabb világi tisztségviselői állása is – ami döntő jelentőséggel bírt a későbbi történésekre nézve. Az 1941. június 29-én Marosvásárhelyen tartott zsinat püspökké Józan Miklóst[80], főgondnokká Gelei Józsefet választotta. Ez utóbbinak tisztsége által biztosított befolyásos pozíciója és rendkívül agilis szerepvállalása az egyház közéletére döntő hatást gyakorolt – mint látni fogjuk, annak ideológiai irányvonalára is. A trianoni békeszerződést követően Magyarországra telepedett egyetemi tanár, aki személyes traumaként élte meg a magyar királyság felbomlását, minden bizonnyal ez utóbbi mozzanat hatására vált a jobboldali radikalizmus hívévé és antiszemitává.[81] Visszatérte az egyház berkeibe tehát az antiszemita gondolatok importját és népszerűsítését eredményezte. Az egyértelműen magyarországi hatásra begyűrűző, nemzetkonstrukciós elemként jelentkező zsidóellenesség (pl. Pethő István pestszentlőrinci lelkész és egyházközsége indítványa) iránt azonban az erdélyi rész is igen nagy befogadó készséget mutatott, aminek az „egyházi zsidótörvény" a legbeszédesebb jele. Lelkes támogatója és népszerűsítője volt e nézeteknek Abrudbányai János, a Teológiai Akadémia dékánja és tanára, aki ugyancsak az egyházi közvélemény egyik jelentős formálója volt. Mindketten élénk egyháztársadalmi és irodalmi munkásságot fejtettek ki, ami hozzájárult az egyház- és nemzetpolitikai diskurzusukban kiemelt helyet kapó antiszemitizmus beemeléséhez és elterjesztéséhez az egyház berkeiben.

---

80 Józan Miklós (1869–1946): Kolozsvárott végezte a teológiát, lelkészi szolgálatát 1890-ben a Dunántúlon, Polgárdiban kezdte, segédlelkész és iskolamesteri minőségben. 1892-től 1895-ig Oxfordban tanult. 1895-ben a gr. Teleky Arvég családnál Darasson volt nevelő, majd három évig Torockón lelkész. 1896-tól 1899-ig Torockón, 1899-től Budapesten lelkész. 1920-tól a duna-tiszamenti egyházkör esperese, majd püspöki helynök. 1922-ben megalapította és hosszú időn át szerkesztette az *Unitárius Értesítőt*. 1927-ben a felsőház tagja lett. 1941–1946 között püspök. Elnöke volt a budapesti székely Dalárdának, tagja volt a Magyar Békeegyesületnek, elnöke a Bethlen Szövetségnek. Mint kiváló szónoknak rádiós szereplése, prédikációi közkedveltségnek örvendtek. Érdeme volt a Misszióház létesítésében. 1930-ban kitüntették a TESz Szövetség keresztjével. 1943-ban megkapta a Magyar Érdemrend Nagykeresztjét.

81 Lásd *Nemzetnevelés* és *Merre haladjunk* című munkáit. Mindkettőben a belső bomlasztó erőket tette felelőssé a trianoni katasztrófáért.

Emlékiratában Ürmösi József püspöki titkár ezeket a személyeket tette felelőssé az egyház antiszemitizmusának kialakulásáért.[82]

Az azonban, hogy ilyen mértékben és intenzitással bontakozhatott ki az egyházban az antiszemitizmus, már nemcsak e két személy súlyának és tevékenységének tulajdonítható, hanem – mint fennebb is jeleztük – a nagy erejű befogadó készségnek, ami, figyelembe véve a Főtanács, az egyház legfelső törvényhozó testülete 1941. november 16-i határozatát[83], az egyházi vezetőség részéről hangsúlyosan megmutatkozott. Az egyházkormányzat többségének magatartása tehető tehát felelőssé azért, hogy az antiszemitizmus bekerülhetett az egyház hivatalos diskurzusába, még akkor is, ha a gyújtószikrát ehhez a fent nevezett két személy szolgáltatta. Megjegyzendő ezzel kapcsolatosan, hogy a püspökség után második legfontosabb egyházi tisztséget jelentő főjegyzői állást betöltő személy (Kiss Elek) megnyilatkozásaiban is zsidóellenes motívumok mutathatóak ki (lásd az *Áttérések* című fejezetet).[84] Az egyházban végrehajtó szervként működő Egyházi Képviselő Tanácsnak az áttérési kérvények elbírálásakor tanúsított magatartása és határozatai pedig ugyancsak azt igazolják, hogy tagjai között túlsúlyban volt az antiszemita elem.

---

82 „A Magyarországi Unitárius Egyház legfőbb törvényhozó testületének nagyobb többsége – elfeledkezve alapítójának magasan szárnyaló Jézusi emelkedettségéről, mellyel a lelkiismereti szabadság fenséges eszméjét kivívta – egy Pethő István nevű pestszentlőrinczi unitárius lelkész indítványára kimondotta:[...]. Így az elfogult sovinizmus diadalmasan elsötétítette az 1568 évi vallásszabadság diadalmas ragyogását. Sokunkban fájdalmasan és szégyenteljesen hatott ez a határozat, melynek egyik főbűnös szervezője volt dr. Gelei József egyetemi tanár, egyházi főgondnok, ki túlzott nacionalista sovinizmusával szinte perzselője volt a szabadszellemű unitárius gondolkodásnak. Méltó társa lett aztán ebben dr. Abrudbányai (Fikker) János theol[ógiai]. dékán a zsidók elleni hajszájával, különösen „Miért siratjátok?" c. újságcikkével." UEGYLvt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József nyugalmazott lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza (1950).*

83 Ezen a napon az egyházi és világi tagokból álló legfelsőbb egyházi törvényhozó testület 220 tagjából 173 megszavazta a zsidó származású unitárius egyháztagokat diszkriminatívan sújtó „zsidótörvényt".

84 Nem véletlen, hogy az 1945. május 8-án megalakult Tisztogató Bizottság 26-án zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította. A kérdések arra irányultak, hogy a deportálások idején vagy máskor tett-e zsidóellenes nyilatkozatokat, tartott-e a Nyilaskeresztes Pártban előadásokat, mint a Dávid Ferenc Egylet elnöke tett-e németbarát, nyilaskeresztes kijelentéseket. És végül, hogy miért fellebbezte meg Albert Erzsébet és Sárközi Róza áttérési ügyében hozott EKT határozatokat. UEGYLvt. Purif. 1/302/945; Kiss Elek a kérdésekre nemleges választ adott. UEGYLvt. Purif. 1/302/945; Ugyanakkor főjegyzői tisztségéről való lemondásra is felkérték, amit azonban elutasított. EKT jkv. 1942. június. 28. 190. jkv. 262. Az EKT végül az ügyet lezárta és Kiss megőrizhette főjegyzői állását.

Nem utolsósorban megkockáztatjuk annak felvetését is, hogy az augusztus 30-i momentum nemcsak olyan értelemben játszott döntő szerepet, hogy elősegítette az antiszemitizmus importját a nemzetépítés területén, hanem azáltal is, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyház megosztásával (53 egyházközség Romániában maradt) gyengítette az erdélyi (transzilván) szellemiséget az egyházon belül, és így jóval hangsúlyosabban érvényesülhetett a „magyarországi egyházrész", amely ugyan mérsékeltebb, de zsidóellenes légkörben élte életét.

III. Az egyházi zsidóellenesség földrajzi és időbeli behatárolása

Az egyházban jelentkező zsidóellenesség idő- és térbeni pozicionálására vonatkozóan megalapozottnak látszik korábbi kijelentésünk, miszerint ez magyarországi hatásra „honosodott meg", intézményesült és vált meghatározóvá az egyház életében. Állításunk igazolására az 1940. évet megelőző két évtized egyházirodalmi termését vizsgáltuk meg. Az itt található információk alapján igazolhatónak látszik, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyházban – legalábbis intézményes formájában, egyházkormányzati szinten – nem létezett zsidókérdés és -ellenesség, jóllehet 1930-cal kezdődően fokozatos jobbratolódás és a zsidóktól való elhidegülés jellemezte az erdélyi magyar társadalmat.[85] Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a meghatározó és befolyással bíró egyházi tisztségeket betöltő személyek (és a lelkészek is) a liberális keresztény értékrend (vallás-, lelkiismereti szabadság, felekezeti türelem) szemszögéből tekintettek e kérdésre, és hasonló princípiumok alapján ítélték meg nemcsak a németországi eseményeket, a nácizmus előretörését, hanem a másik nagy totalitárius rendszerét is, a szovjetét is. Úgy véljük, e személyiségek egyszerre játszottak, jelentettek visszatartó, fékező, illetőleg irányformáló szerepet. Kritikájukkal több alkalommal is találkozhatunk az egyházi kiadványok hasábjain, forrásainkban. Boros György, aki 1928 és 1938 között állt az egyház élén, naplójában többször is cinikusan és elítélően írt Hitler és Mussolini egyszemélyes diktatúrájáról.[86] 1937. november 14-én Dicsőszentmártonban élesen elítélte a vallás- és lelkiismereti szabadságot korlátozó totalitárius rendszereket, többek között a zsidókat és egyházakat üldöző nácizmust.[87] 1938-ban pedig a kolozsvári egyházközség vezetősége előtt

---

85 Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai kisebbségi elit politikai stratégiája (1931-1940).* Csíkszereda, 2007.

86 *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941.* 119., 180., 185.

87 „A világháború utáni kereszténységet halálos veszedelem fenyegeti. A hatalmas Németország először a zsidóságnak üzent háborút és eltávolította hazája földjéről rendkívül

figyelmeztetett, hogy „új és veszedelmes áramlatok az egy Isten eszméje helyett az ember imádatát és neki hódolását vette gyakorlatba."[88] Az 1938 és 1940 között püspöki tisztséget betöltő Varga Béla[89] a németországi egyházi állapotokat ismertető cikkében elmarasztalóan írt a lelkiismereti és vallásszabadság korlátozásáról, valamint a kereszténységet germanizálni óhajtó, faji kritériumok alapján szelektáló vallásos törekvésekről.[90] Mindezek, írta, szöges ellentétben állnak a keresztény alapelvekkel, értékrenddel. Vári Albert[91] teológiai tanár az 1937. augusztus 25-én Brassóban tartott lelkészi konferencián elhangzott beszéde szerint a keresztény (evangéliumi) élet akadályait többek közt az *állami mindenhatóságban* és a *túlzó nacionalizmusban* látta. Németországgal példálózott, ahol az egyetemes vallás helyett nemzeti vallást akarnak, az evangélium szelíd és türelmes szelleme helyett pedig a pogány vallás harcias isteneit akarják életre kelteni, és harcias, mindent eltipró politikájuk szolgálatába állítani.[92] Ezenkívül még több írással, híradással találkozhatunk, amelyek elítélőleg, aggodalommal számoltak be a németországi eseményekről. Tematikájuk közös: a vallási türelmetlenség,

---

sok értékes zsidót. Azután e keresztény egyházak következtek. A Luther hazájának többé nem kell sem Luther vallása, sem más keresztény vallás, talán szintén azért, mert alapítója Jézus, zsidó volt." Boros György: *A keresztény vallás jövője.* In KM. 1937. LXIX. 6. sz. 263.

88 Uo. 185. Zárójelben fenti sorok után ez áll: „(Hitler és Mussolini imádtatják magukat.)"

89 Varga Béla (1886–1942): pedagógus, unitárius püspök, teológiai író, egyetemi tanár, az MTA tagja (1940). A kolozsvári tudományegyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. Berlinben, Lipcsében és Genfben folytatott bölcseleti tanulmányokat. Az I. világháború után Kolozsváron maradt, az Unitárius Teológiai Akadémia tanára volt a rendszeres teológiai és vallásbölcseleti tanszéken. Közben a 20-as évek elején Oxfordban végzett teológiai tanulmányokat. Tanári állásában meghagyva az egyház főjegyzőjévé, 1938-ban püspökké választották. Két év múlva lemondott állásáról és a kolozsvári egyetem neveléstudományi tanszékének tanára lett

90 Varga Béla: *Vallási mozgalmak Németországban.* In KM. 1935. LXVII. 3. sz. 133–140.

91 Vári Albert (1868–1943): Székelykeresztúron és Kolozsvárt tanult. Teológiai tanulmányainak elvégzése után előbb Kolozsvárt iskolafőnök volt, majd 1905-től Kénos, később Székelyudvarhely unitárius lelkésze volt. Az ottani református templomban tartott beköszöntő beszédében a felekezetek egymás iránti megbecsülésének szükségességét hangsúlyozta ki. Nevéhez fűződik a székelyudvarhelyi unitárius templom építése. 1909-től a kolozsvári kollégium vallástanára volt. 1933-tól a gyakorlati, 1935-től az egyháztörténeti tanszék tanára volt. Tagja és alelnöke volt az Unitárius Irodalmi Társaságnak. Az *Unitárius Szószék*, *Keresztény Magvető* című kiadványok szerkesztője.

92 KM. 1937. LXIX. 4–5. sz. 161.

egyházellenesség.[93] A fenti példák tehát azt igazolják, hogy a romániai Unitárius Egyház mindennemű állami beavatkozást, korlátozást határozottan elutasított és a szabadelvűség, türelem oldaláról közelített a kérdéshez.

Némileg differenciáltan kell erről a kérdésről beszélnünk a Magyarországi Unitárius Egyház esetében, amelyet tulajdonképpen egyetlen egyházkör (Duna-Tisza-menti) alkotott és esperességként működött 1940-ig Józan Miklós vezetése alatt. Az 1930-as évek közepéig itt sem találtuk nyomát szélsőséges, zsidóellenes megnyilvánulásoknak. Az egyház és zsidóság közti normális viszonyt tükrözi, hogy a Dávid Ferenc Egylet egyik összejövetelére egy nagyváradi rabbit hívott meg előadást tartani, 1933. október 8-án pedig Józan Miklóst 40 éves lelkészi jubileuma alkalmából Kiss Arnold budai és Hevesi Simon pesti főrabbik is köszöntötték.[94] A harmincas évektől kezdődően azonban, bár egészen halk regiszterekben, diszkréten felbukkannak az egyéni jellegű szélsőséges jobboldali eszmék nyomai. Ez Mussolini, de elsősorban Hitler külpolitikai sikereinek következménye, aminek nyomán e két totalitárius rendszerre a revízió talaján állók követendő „válságkezelő" modellként tekintettek. 1934. január 19-én a Dávid Ferenc Egylet estélyén tartott megnyitóbeszédében báró Dániel Gábor (a budapesti egyházközség gondnoka) a magyar jövőépítés irányvonaláról értekezve egyfelől elvetette Hitlernek a német faj felsőbbrendűségéről vallott tételét, másfelől azonban bizonyos téziseket követendőnek talált a nemzetépítés szempontjából, elsősorban a magyar faj vértisztaságának és kulturális fölényének biztosítását.[95] A faji tisztaság gondolatának nyomaival találkozhatunk Csiki Gábor esperesnél is, aki az áttérések szigorítása mellett az ószövetségi történetek bemagoltatása helyett olyan események megismertetését szorgalmazta, amelyek „a magyar történelemből mutatnak fel olyan példát, melyek jó magyarok, valláserkölcsi jellemek nevelésére alkalmasak."[96]

Külön színfoltot jelent Iván László[97] lelkész, aki az 1934-ben *A vallási és nemzeti eszme* cím alatt megjelent írásában még szimpátiával tekintett az olaszországi és németországi eseményekre. Értekezésének üzenetét a polgári, kapitalista és nemzetiszocialista ellentétpárra építette. Előbbit angol-zsidó „termék-

---

93 KM. 1934. LXVI. 5–6. sz. 266–268.; KM. 1937. LXIX. 2. sz. 86–87.; KM. 1935. LXVII. 1. sz. 50.; KM. 1935. LXVII. 4–5. sz. 234.

94 *Unitárius Értesítő* (továbbiakban UÉ) 1933. 12 évf. 10. sz. 90.

95 UÉ 1934. XIII. 2. sz.19–20.

96 UÉ 1938. XVII. 8. sz. 84.

97 Iván László (1900–1938) hitoktató lelkész. 1921-től unitárius szakíró, az Unitárius Irodalmi Társaság tagja.

nek" minősítette és közeli bukását vizionálta.[98] Legfőbb jellemzőjének az anyagi jólét kultuszát nevezte meg, amely az ember szellemi életének elsivárosodásához és erkölcsi romlásához vezetett, mivel annak figyelmét a metafizikai világról teljesen az anyag világára terelte. A polgári nacionalizmus, amely „anyagias természetű", társadalomellenes, élősködő és kizsákmányoló, mivel kisebb csoportok és egyes nemzetek érdekeit szolgálják más nemzetek, emberek rovására. Európának két élősködő nemzete van, az angol és zsidó[99], amelyek, miután a gyarmati lehetőségek beszűkültek, az „élősdiség" befelé, saját területei és agrárlakossága felé irányult.[100] Magyarországon ennek az eszmének a képviselői a zsidók, mivel a magyar „agrártermészet" nem tudta azt átvenni, befogadni. A polgári korban Magyarországon az „ősi értékek" gyarmati sorba kerültek, és ez vezetett ahhoz, hogy „teljesen ki kellett adni kezéből a nemzet vezetését."[101] A kiutat ebből a gyarmati állapotból a keresztény princípiumok alapján szerveződő társadalomban látta. Politikai síkon a parlamentáris berendezkedés ellenében a tekintélyelvű, diktatórikus rendszert tartotta üdvözítőnek, amelynek élén egy szociálisan érzékeny és nemzetéért felelősséget érző vezető fog állni.[102] A társadalmi igazságosság megvalósítását, az egyenlőtlenségek felszámolását egy misztifikált, feudális jellegű agrártársadalom által látta elérhetőnek. A nemzet túlélésének két alapvető feltételét még az *Ajánlás*ban megfogalmazta: harc a polgári szellem és marxizmus ellen, ezzel párhuzamosan pedig az Olaszországban és Németországban első lépéseit megtett „uralkodó gondolat" győzelemre juttatása egész Európában.[103] Az „újjászülető vallásos-nemzeti" gondolat, a centralizált államvezetés, a jézusi példa nyomán szolgálni akaró vezetők jelentik tehát a kiutat a polgári-kapitalista szellem által válságba sodort világ számára. Hasonló gondolatmenettel találkozhatunk *Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban* című előadásában. Ebben kétféle nacionalizmust különböztetett meg. Az egyik az újkor polgári partikuláris, merkantilista nacionalizmusa,

---

98 „Az angol-zsidó mentalitás hozta létre az egész újkori polgári kultúrát, aminthogy legtipikusabb gondolkodói is angolok és zsidók voltak: Bacon, Locke, Hume és Spinoza." Iván László: *A vallási és nemzeti eszme.* Újpest, 1934. 20.

99 „Az angol nép az európai népek körében a legburzsoább, a leganyagiasabb, a legélősdibb természetű." […] Ha jól megnézzük az angol népnek ezt a jellemzését, akkor látni fogjuk, hogy az Európában még egy nemzetre illik rá teljesen és ez az egész kontinensen szétszórt zsidó nemzet." Iván L., i. m. uo.

100 Uo. 24–25.

101 Uo. 22–23.

102 Uo. 25.

103 Uo. 25–26.

amely a korlátlan anyaghalmozásra és ebből eredendően egyes érdek- és népcsoportok kizsákmányolására támaszkodik.[104] A másik a keresztény értékrendre épülő „új nacionalizmus", és a népek közötti egyenlőséget tekinti eszményének. Előbbinek megalkotói a zsidó és angol nép, és többé-kevésbé más nemzetek kebelében is meghonosodott.[105] Mivel az „ősi magyar fajta" „a föld szerelmese", sohasem tudta elsajátítani a polgári berendezkedést, és könnyen kizsákmányolhatóvá vált. A polgári nacionalizmus (pl. angol, amerikai) anyaghalmozó jellegéből fakadóan imperialista és militarista.[106] Az új nacionalizmusnak a maga kitisztult formájában a következő ismertetőjegyei vannak: *egyetemes emberiesség*, amely egyetlen nemzetet sem akar megfosztani a nemzeti érzéstől[107]; *introvertáltság*: minden nemzet önmagával lesz elfoglalva és nem egymás eltiprásával[108]; *az emberi jogok tisztelete*: az anyanyelvhez, a szellemi javaknak az ápolásához való jog elismerése.

Iván László láthatólag elsősorban diktatórikus politikai berendezkedésük, szociális politikájuk, antikapitalista magatartásuk miatt tekintett rokonszenvvel Olaszországra és Németországra. Későbbi írásaiban ugyanis már határozottan és cinizmustól sem mentesen ítélte el a faji gondolatot, a kizárólagos nacionalizmust – az egyetemes emberi jogokra, a keresztény értékekre hivatkozva.[109] Intézményes szinten azonban a Magyarországi Unitárius Egyház esetében sem beszélhetünk zsidóellenességről 1940-et előzően.

II. Az egyház zsidópolitikájának alakulása

Az egyház zsidópolitikájának két, világosan körvonalazódott sajátossága volt: azonnali jelentkezése a második bécsi döntést követően és a viszonylag gyors radikalizálódás. Ezt jelzi az Egyházi Képviselő Tanács (továbbiakban EKT) 1941. június 11-i határozata, amelyben „elhatározza, hogy fölirattal fordul a m[agyar]. kir[ályi]. kormányhoz, mely szerint az állami anyakönyvvezetésnél ne vegyék át a zsidókat a keresztény felekezethez, mikor a zsidótörvény szerint az illetők amúgy is zsidóknak veendők."[110] 1940-ben a kolozsvári kollégium igaz-

104 Iván László: *Az unitárius ifjúság szerepe a többi keresztény ifjúság soraiban.* 6.
105 Uo.
106 Uo. 7.
107 Uo. 8.
108 Uo. 9.
109 UÉ. 1934. XIII. évf. 3. sz. 13–14.; Uo. 1936. XV. évf. 3. sz. 25–27.
110 EKT jkv. 1941. jún. 11. 237. jkvp. 19. A határozat előzménye, hogy a nagyváradi egyházközség vezetősége két unitárius vallásra tért híve számára igazolást kért a zsidótör-

gatójának kérdésére, hogy a zsidó tanulók beírhatóak-e az 1940/41 tanévre, az EKT még így válaszolt: „Az évekkel ezelőtt áttért zsidók gyermekeit unitáriusoknak tekinti, ezeknek fölvétele nem vitás."[111] 1942. július 9-én, a székelykeresztúri főgimnázium tanári karának előterjesztésére[112] – hogy tudniillik a zsidó tanulók ne vétessenek fel mint „rendes tanulók" – már a következő álláspontot képviselte: „E[gyházi]K[épviselő] Tanács, tekintettel arra, hogy a tanulók felvétele az igazgató joga és kötelessége, ebben a kérdésben nem határoz, hanem átutalja az igazgatóság hatáskörébe."[113]

Az Unitárius Egyház antiszemita diskurzusa – a magyar antiszemita koncepciókkal[114] egybevágóan – a zsidóságot politikai, társadalmi, faji, erkölcsi „kérdésnek" tekintette: rovásukra írták a trianoni katasztrófát (okozója a zsidók támogatta kommunizmus), a bolsevizmus kereszténytelenségét és a kedvezőtlen szociális helyzetet, amit a zsidók gazdasági kizsákmányolása idézett elő. Találkozhatunk továbbá a zsidóság (elsősorban a keleti, galíciai) disszimilációját feszegető kérdésekkel is. Egyesek szerint ugyanis az egyház kereteibe bekerült

vény diszkriminatív intézkedéseinek elhárítására és keresztény voltuk igazolására. Az EKT ekkor a Jogügy Bizottság véleménye alapján úgy határozott, hogy a lelkész „elvi okokból adhat igazolványt" az áttért zsidók számára., de a további hasonló esetek elkerülése végett a fent ismertetett intézkedés megtétele mellett döntött.

111 *Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve* (a továbbaiakban EKT jkv.) 1940. okt. 15. 284. jegyzőkönyvi pont (továbbiakban jkvp). 342. Nemcsak áttért, hanem izraelita felekezetű zsidó tanulókról is szó volt. Az EKT ekkor még ez utóbbiak esetében is következőképp határozott: „A többi tíz felsorolt tanulót a felsorolás rendje szerint felvételre elfogadja és mennyiben a százalék létszám megengedi tizenegyediknek Herskovits Tibor hetedik osztályos tanuló felvételét is kimondja." UEGYLvt. Ko. H. 8/1673/940 Felszólították egyben az igazgatót, értesítse a vagyonos zsidókat, hogy egy tanuló után kötelesek két menekült, szegény sorsú unitárius diák támogatása. EKT jkv. 1940. okt. 15. 284. jkvp. 342., Ugyanezen kérdésben egy másik forrás szerint nincs szó kötelezésről: „Felhívja igazgató afiát, hogy tekintettel az intézetünkben lévő menekült szegény sorsú tanulók helyzetére, alkalmas módon hívja fel a zsidó szülőket arra, hogy lehetőség szerint vállalják egy-egy szegény sorsú magyar gyermek iskolai díjának fedezését." UEGYLt. Ko. H. 8/1673/940.

112 Indoklásuk szerint a zsidó tanulók zavaró tényezők nemzetnevelői munkájukban, ezért indokolt és szükséges azok eltávolítása: „Gimnáziumunk tanárkarának több tagja jelentette be, hogy azokban az osztályokban, amelyben zsidó tanulók vannak, nem tudnak kellő erővel a keresztény magyar nemzeti eszme és öntudatosítás szolgálatába állni, mert nagyon gyakran feszélyezi őket a zsidók jelenléte." UEGYLt. Szkg. 59/965/942 (Székelykeresztúri gimnázium igazgatóságának 1942. jún. 19-i felterjesztése.) Az igazgatóság egyébként úgy döntött, hogy ha az EKT ebben az ügyben szabad kezet ad neki, ami meg is történt, akkor az addig beiskolázott zsidó gyermekeket is eltávolítják az iskolából.

113 EKT jkv. 1942. júl. 9. 276. jkvp. 102.

114 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok.* Budapest, 2007. 215–277., 387–453.

zsidóság képtelen integrálódni, és ezért erkölcsében és szubsztanciájában (faji tisztaság) is veszélyt jelent az egyházra. Párhuzamosan jelentkezett és kapott központi szerepet érvrendszerében a faji antiszemitizmus, ami a legradikálisabb zsidóellenes eszmék melletti állásfoglalás bizonyítékaként értelmezendő.

Az első nyilvános, ilyen jellegű megnyilatkozás Gelei József főgondok 1941. november 16-án (a püspöki beiktatással egybekötött főtanácsi ülésen) elmondott megnyitóbeszédében hangzott el[115]: „Mély tiszteletünk a legelső katona, a mi Kormányzó Urunk Őfőméltósága iránt, ki fehér lován ma éppen huszonegy éve vonult be Budapestre: új honszerzésre s a nemzeti becsületünket eláztató bolsevista szemét kisöprésére. De éppen akkora tiszteletünk, Horthy Miklós katonái iránt is. Hős magyar honvédeink honunk határaitól messzi tájakon egy karddal vívnak ádáz küzdelmet, egyszerre két nagy ellenségünk ellen, a világhatalomra jutott zsidóság és a világhatalomra törekvő bolsevizmus ellen. Az egyik itt benn őrölt és őröl még ma is bennünket, fában szúró szú és testünkről a ruhát is leszedő átokként, a másik pedig kísértetként köztünk járt már egyszer és újra itt rémlett le ránk Kárpátjaink várövezetésről. Az egyik az erkölcsöt, a hazaszeretetet és a mindenhez kellő erőt irtotta-apasztotta belőlünk, a másik ott éktelenkedett határainkon, bennünket előbb nemzeti létünkben, s ha letiport Istenimádatunkban, templomtiszteletünkben, családszeretetünkben, gyerekvárásunkban oly veszélyesen fenyegetve, hogy ránk még soha a történelem során ily sötét végzet nem leselkedett. S a magyar katona ezzel a *két egymással összefogott sötét haddal* vívja *nagy szövetségesünk* oldalán a felszabadító, a végzet fellegeit elsöprő küzdelmét. [...] S ha haza jő és ide közénk megtér, hoz nekünk is haza sokmindent, hoz új büszkeséget, új bátorságot az itt még magára várató *nagy takarításokra*.[116] […] Széchenyit pedig magam előtt is példának tartom fajom szeretetében s abban a tőle kezdett felszabadító munkában, melyet még ma is kell folytatnunk fajtánkért: *kizsákmányoló belső ellenségei ellen*, mint lelki és anyagi felemelése érdekében."[117]

Hogy milyen jellegű nagytakarításra gondolt Gelei, nem tudni, de egyértelmű, hogy a zsidókra utalt, midőn jövendőbeli tevékenységének egyik fő céljában „a kizsákmányoló belső ellenség" elleni harcot is megnevezte.

„S ma nincsen boldogabb ember – folytatta – az unitárius közéletben, mint a főgondnok, mert lelkének nagy gyönyörűségével látja, hogy azok, akik az egy-

---

115 Az 1940. évi főtanácsi ülés elmaradt az ez évben bekövetkezett nemzetközi politikai események következtében.

116 Ft. jkv. 1941. nov. 5–6.

117 Uo. 8.

ház világi élére állították, törekvéseit megértik, elgondolásait támogatják és azok megvalósításával egy emberként állanak mellette. Ott tartok tehát, hogy mikor az elnöklésem alatt lezajló első Főtanácsot ezennel hivatalosan megnyitottnak nyilvánítom ki, nem annyira támogatást kérek – ezt is kérem –, hanem sokkal inkább a mellettem máris megnyilatkozott összefogást köszönöm meg."[118]

Gelei idézett megnyilatkozásából egyértelműen megállapítható, hogy programtervezetét, amelyben a zsidóság elleni harc központi szerepet kapott, az egyházkormányzat zöme is támogatta. Állításunk valóságtartalmát erősíti Abrudbányai János 1947. április 20-án az Esperesi és Felügyelőgondnoki gyűléshez intézett rehabilitációját kérő beadványa. Ebből megtudhatjuk, hogy a 220 tagú Főtanácsból 173-an szavaztak a Pethő István által a Főtanács elé terjesztett javaslatra![119] Az *Unitárius Egyház* 1941. évi. decemberi számának *Megjegyezzük* című rovata pedig sokatmondó információkkal szolgál a novemberben tartott főtanácsi ülésen uralkodó antiszemita hangulatról (amelynek alaphangját Gelei fent idézett megnyitóbeszéde adhatta meg): „A zsidó kérdés elérkezett egyházunk határáig. Már a Főtanácson egyesek hozzászólása szenvedélyes hangú volt. Valahogy úgy nyilvánult meg, mint a székely az oláh zsandárok látogatása után elmondott imájában: „*Uram Istenem, semmit sem ér a verésed, ha meg nem engeded, hogy én is üssek egyet.* [kiemelés tőlem – P. J.]"[120]

Az első zsidóellenes intézkedésre 1941. június 11-én két, 1939-ben unitárius vallásra betért zsidó család kivételezési kérelme kapcsán, került sor. Ekkor az EKT két sokatmondó és előremutató határozatot hozott. Először is köriratban utasította lelkészeit, hogy ezentúl csak főhatósági jóváhagyással engedélyezhetik zsidó származású személyek felvételét az egyházba, monopolizálva ezáltal ezt az addig lelkészek hatáskörébe tartozó jogot. Másodsorban pedig úgy döntött, hogy felirattal fordul a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, amelyben figyelmezteti azt arra a „visszás helyzetre", hogy egyre nagyobb számban térnek át zsidók keresztény vallásokra. Ugyanakkor „a szükséges megtalálandó intézkedések mielőbbi megtételét" is szorgalmazta, amelyeket az egyház már foganatosította.[121] Ez az állásfoglalás viszonylag korai időpontja mellett azt is jelzi, hogy az

---

118 Uo.

119 UEGYLt. Gé. 6/736/947.

120 UE 1941. XXXIV. évf. 4. sz. 32. A főtanácsi jegyzőkönyv egyetlen sort sem említ erről a vitáról.

121 UEGYLvt. Ekg. I. 45/760a/941; Június 17-i vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett felirat: „Több egyházközségünktől érkezett jelentés alapján foglalkozott Egyházi Képviselő Tanácsunk azzal az utóbbi időben sem szünetelő jelenséggel, hogy az anyaországhoz visszatért keleti és erdélyi országrészben, még mindig érvényben levő román

egyháznak ebben az időszakban már határozott elképzelése és álláspontja volt a zsidókérdést illetően, mely egyszerre volt negatív előjelű és radikális. Az önmagáért beszélő intézkedést – amint arra Abrudbányai is rámutatott – egyetlen cél vezérelte: „hogy itt fenn a legfensőbb végrehajtó szerv belső megállapodás *után minden esetben megtagadja az áttérni szándékozók átvételét.* [kiemelés tőlem – P. J.]."[122]

Az esztendő második felének eseményei a zsidóellenesség fokozódását, radikalizálódását mutatják. Októberben a budapest-pestszentlőrinci unitárius egyházközség Pethő István[123] lelkész indítványára az állami törvények alapján zsidóknak minősülő unitárius egyháztagok összeírását és a választói jog megvonását kezdeményezte a budapesti zsidó származású egyháztagoktól. Az EKT, Pethő kezdeményezését jóváhagyva, azt a Jogügyi Bizottság elé terjesztette[124], majd annak véleményét szem előtt tartva a következő észrevételek kíséretében

áttérési rendelkezések felhasználásával, zsidók térnek át az állami anyakönyvvezető előtt keresztény s köztük az unitárius egyházba is. Habár az érvényben levő és a zsidók közéleti térfoglalásának korlátozását szabályozó törvényes rendelkezések alapján ezen áttérések semmi kézzelfogható előnyt a most zsidóból lett keresztényeknek nem jelentenek, előttünk ismeretlen okok miatt nem csak nem szűntek meg az áttérések, hanem a fajtát jellemző fellépéssel jelennek meg ezen friss keresztények egyes keresztény egyházak lelkészei előtt és kérik, hogy őket vallásoktatásban és az egyházi szertartásokban részesítse. Egyházi Képviselő Tanácsunk belső egyházszervezeti szempontból a szükséges intézkedéseket megtette, de ezen kívül kötelességének tartja, hogy erre a visszás helyzetre felhívja Nagyméltóságod szíves figyelmét, kérve a szükséges megtalálandó intézkedések mielőbbi megtételét." UEGYLvt. Ekg. I. 45/ad760/941.

122 Abrudbányai János: *Egyedül voltunk*. UK 1944. LIV. évf. 7. sz.

123 Pethő István (1903–1978) lelkész, püspöki helynök. 1928-ban hitaoktatói minőségben került Budapestre. A pestszentlőrinci egyházközség megalapítója. 1931 és 1932 között Manchesterben tanult. Hitoktató lelkész 1936-tól 1952-ig, 1947-től főjegyző, 1957-től 1966-ig püspöki helynöki tisztséget töltött be. 1958-ban jelen volt az angol unitáriusok évi közgyűlésén, 1961-ben a davosi, 1964-ben a hágai Nemzetközi kongresszuson. Részt vett az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront munkájában.

124 EKT jkv. 1941. okt. 16., 432. jkvp. 40. „EKT e kérdésre vonatkozó iratokat beteszi a jogügyi bizottsághoz azzal, hogy jogügyi bizottság lehető rövid időn belül közölje arra vonatkozólag, hogy jelen kérdésben s esetleg hozzá kapcsolódó kérdésekben egyházunknak miféle teendői vannak; szíveskedjék jogügyi b[izottság]. Megszövegezni a főtanács elé terjesztendő e[gyházi]k[épviselő]t[anács].-i javaslatot arra vonatkozólag, hogy a budapesti egyházközségben levő, zsidóknak tekinthető egyházközségi tagok szavazati joga az elkövetkezendő választás alkalmával ne gyakoroltassék; [...] és szólítassanak fel azok az egyházközségek, amelyben nagyobb számban vannak zsidóknak tekinthető hívek, hogy rövid idő alatt terjesszenek fel pontos kimutatást az illetők számáról s átállásuk módjáról és idejéről az utolsó 10 év keretein belül."

tárta törvénytervezetét a Főtanács elé: „A szervezeti törvény vonatkozó intézkedései értelmében minden egyházközségi tagnak egyenlő jogai vannak biztosítva és így elvi szempontból az egyháztagok között olyan kategóriák létesítése, hogy egyes kategóriákba tartozók több joggal bírjanak, mint a másikba számítottak, a szervezeti törvény szellemével nem egyeztethető össze, figyelemmel azonban a budapesti egyházközség jelenlegi helyzetére és azokra az okokra, amelyeket az indítványtevő nem részletezve általában lelki kényszernek nevez, s különösképpen arra is, hogy az államhatalom is kényszerülve volt intézkedéseket foganatosítani, nemcsak a zsidók közéleti térfoglalásával kapcsolatban, hanem szavazati jogaik gyakorlásának korlátozására nézve is, úgy határoz, hogy az ügy sürgősségére való tekintettel a körök meghallgatása nélkül[125] az alábbi törvénymódosító javaslatot terjeszti Egyházi Főtanács elé: »Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben levő állami törvények értelmében zsidónak nem tekintendő.«"[126] A Főtanács a javaslatot „túlnyomó nagy többséggel" 1941. november 16-án fogadta el.[127] November 24-én az EKT elfogadta és körlevélben (1909/1941. sz. körirat) ismertette egyházközségeivel a határozatot.[128] Elrendelte, hogy minden lelkész készítsen névjegyzéket egyházközsége zsidó vallásról áttért tagjairól, és írásban szólíttassanak fel, hogy záros határidőn belül igazolják: az érvényben levő törvények értelmében nem minősülnek zsidóknak.[129] Azok, akik az egyházközség által megállapított határidőn belül igazolni tudják, hogy nem tekintendők zsidóknak, a választói névjegyzékbe beveendők illetve megtartandók, akik ellenben ezt elmulasztják megtenni, vagy zsidóknak bizonyulnak az 1939. évi IV. tc. alapján, a választói névjegyzékbe nem vehetők fel, ha pedig szerepeltek, nevüket törölni kell[130] – áll még a köriratban.

---

125 A Jogügyi Bizottság az egyházközségek véleményének kikérését javasolta.

126 Ft. jkv. 1941. nov. 16. 55–56.; A határozatot beiktatták az egyház Szervezeti Törvényébe is. Ferencz József, Erdő János (szerk.): *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*. Budapest, 1942. 20–21.; A budapesti egyházközség javaslatát a Jogügyi Bizottság véleményezése után az EKT 1941. nov. 11-én fogadta el. Az ülésen a következő személyek voltak jelen: Józan Miklós, Gelei József, Kiss Elek, Ürmösi József, Csifó Nagy László, Vári Albert, Ürmösi Károly, Ajatai János, Benczédi Pál, Szathmáry János, Gál Kelemen, Lőrinczy Zoltán, Abrudbányai János, Abrudbányai Géza, Kelemen Lajos, Türkössy Sámuel, Pálffy László, Hadházy Sándor. EKT jkv. 1941. nov. 11. 553. jkv. p. 57.

127 Ft. jkv. 1941. nov. 16.

128 UEGYLvt. Szt. I. 1909/1941; EKT jkv. 1941. nov. 24. 570. jkvp. 59.

129 UEGYLvt. Szt. I. 151/1909/941 A rendeletet 1942. febr. 3-án közlik az egyházközségekkel.

130 UEGYLvt. Sz. I. 1909/941.

A főtanácsi határozat ellen november 25-én Kelemen Sándor ügyvéd kilencedmagával fellebbezést intézett az EKT-hoz és püspökhöz, amelyben érvekkel törekedtek rávilágítani a határozatban megfogalmazott jogsérelmekre és elvi ellentmondásokra. Józanhoz írott levelükben arra figyelmeztették püspöküket, hogy az unitárius egyház ezen határozatával az egyetlen, amely saját keresztségének hatályát kétségbe vonja, és amely még hitéleti vonatkozásban is zsidókká minősítette híveinek egy részét.[131]

A másik, EKT-hoz intézett, beadványukban[132] pedig öt pontban foglalták össze a szerintük elvileg és egyházjogilag is törvénytelen határozat felfüggesztését követelő érveiket:

a. Az egyházi törvények – így az unitárius törvények is – csak úgy módosíthatók, ha a módosítást tartalmazó főtanácsi jegyzőkönyvet is felterjesztik az illetékes kormányhatóságokhoz. Ez pedig nem történt meg.

b. A módosítás ellenkezik az 1912. évi jegyzőkönyv 41. pontjában foglalt egyházi törvény A.II.4. szakaszával, amely a következőt tartalmazza: „Választó jogosultsággal bírnak az illető anya-, társ és leányegyházközségeknek mindazok az önálló férfi és nő tagjai, akik a kepét, vagy bért, esetleg párbért vagy egyházi adót fizetnek." Ez – áll a fellebbezésben – nem tesz különbséget unitárius és unitárius között, miként a keresztség is egy és ugyanazon érvényű mind az eredetileg unitárius szülöttnél, mind az áttértnél.

c. A határozat ellenkezik a kereszténység alapelveivel, amelyek szerint az egyházban – miként a vallásban sem – nem szabad fajok szerint különbséget tenni.

d. Az 1939. évi IV. tc. nem korlátozza az egyháztagok szabad joggyakorlatát. A határozat tehát túlmegy a nevezett törvény rendelkezésein. Ezzel a lépésével az egyház szerintük „behódol a jelenleg divatos politikai áramlatnak".[133] Ezt beviszik az egyház életébe, és ezt teszik zsinórmértéknek, nem pedig a „tiszta erkölcsöt", vagyis politikai és faji szempontok szerint határozták meg, ki unitárius és ki nem.

---

131 „Az unitárius egyház az egyedüli, amely saját kereszteléseinek hatályát kétségbe vonja és még hitéleti vonatkozásban is az egyházközségi választójog megvonásával zsidókká minősíti híveinek egy részét. Zsidó származásuk okából minden keresztény egyház felfogása szerint lehetünk jó és egyházi vonatkozásban teljes jogú keresztények, csak éppen mint unitáriusok minősülünk hitéleti vonatkozásban is zsidóknak." UEGYLt. Szt. I. 151/ad 1909/941.

132 Tiltakozásukat a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz is elküldték.

133 UEGYLvt. Szt. I. 151/ad1909/941.

e. A jog és törvény alapelveit sérti, hogy az adófizető egyháztagokat megfosztják jogaiktól. A határozat teljesen ellentmond a keresztény szellemnek, egyben súlyosan érinti az érintett egyháztagok lelkületét az a tény, hogy a megkülönböztetés saját hittestvéreiktől történt.[134]

A püspök által november 29-én Jogügyi Bizottsághoz véleményezésre beadott fellebbezést azonban ez utóbbi március 10-én azzal a megjegyzéssel utasította el, hogy „az Egyházi Főtanács határozata ellen fellebbezésnek nincs helye: a Jogügyi Bizottság javasolja, hogy dr. Kelmen Sándor és társai fellebbezésére mint helyet nem fogható beadvány érdemi elintézés nélkül irattárra tetessék."[135] Ennek alapján 1943. március 24-én az EKT Kelemen Sándor és társai beadványát elutasította.

A határozat felfüggesztése érdekében Lóránt Elemér budapesti lakos a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult jogorvoslatért. Érvei hasonlóak voltak a fent ismertetettekkel: az 1939. évi IV. tc. nem intézkedik az egyházközségi választójogról, így tehát nincs törvényes alapja az Egyházi Főtanács intézkedésének, annál is inkább, mert az egyházközségi választói jogot „országos törvénybe becikkelyezett szervezeti szabályzat tartalmazza, amelynek intézkedéseivel az Egyházi Főtanács határozata sem helyezkedik szembe."[136] Lakó kísérlete azonban eredménytelennek bizonyult, mivel semmiféle felhívás, megkeresés nem érkezett a minisztériumtól az egyház címére, amelyben döntésének visszavonására szólították volna fel.

1942. május 11-én Pethő István – a pestszentlőrinci presbitérium határozatát továbbítva – az áttért zsidók hatékonyabb kiszűrése céljából a következő javaslattal fordult az EKT-hoz: rendelje el, hogy minden egyházközség lelkészi hivatala az áttérési anyakönyvek alapján készítsen névjegyzéket mindazokról, akik a zsidó felekezetről tértek át, és azokat továbbítsák az EKT-hoz. Az így felküldött névsorokat pedig ez utóbbi sokszorosítva kézbesítse minden egyházközség lelkészi hivatalának, amelyeknek alapján majd ellenőrizhető lesz, hogy híveik közül kik kötelesek magukat igazolni. „Nem lehet tehát vonatkozó rendelkezésnek (EKT hasonló tartalmú 1942. február 3-án kelt 1909/1942 számú rendelete) másképp megnyugtatóan eleget tenni – írta –, csak az esetben, ha minden egyházközség megkapja az összes zsidó áttérők névjegyzékét és abból leigazoltatja, akik most a kebelébe tartoznak."[137]

---

134 Uo.
135 Uo.
136 Uo.
137 UEGYLvt. 995/1925 87/117/942.

1942. szeptember 17-én az EKT elfogadta Pethő indítványát, és október 12-én 1192/1942. számú köriratában el is rendelte az áttért zsidók névjegyzékének összeírását és azok felterjesztését.[138] A beérkezett adatok szerint az 1939. évi IV. tc. alapján a következő egyházközségekben voltak zsidóknak minősülő unitáriusok: Marosvásárhelyen (4)[139], Nagyváradon (9)[140], Nagyaján (1)[141], Homoródszentpálon (2)[142], Székelyudvarhelyen (2)[143], Sepsiszentgyörgyön (2)[144], Hódmezővásárhelyen (2)[145], Székelykeresztúron (1)[146], Budapesten (233) [147], Kolozsváron.[148]

Az 1943-ban két alkalommal is megtartott főtanácsi üléseken Gelei beszédeiben továbbra is találhatunk zsidóellenes megnyilatkozásokat. Márciusban, az ülésen részt vevő Fáy István vallásügyi államtitkár jelenlétében, emlékeztette hallgatóságát, hogy az Unitárius Egyház volt az első, amely az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi „életrendszerébe" alkalmazta[149], novemberi beszédében pedig már ujból a keresztény és magyar értékeket, érdekeket veszélyeztető marxista, bolsevista belső ellenségről értekezett: „Nem tudjuk eléggé hangosan, eléggé tág torokkal, elég kétségbeeséssel kiáltani, hogy veszélyben a tordai történelmi csillag, mert fénye, szabad mozgása a magyar égen, gyújtóereje a magyar szellem számára, irányító jelentősége, életbehívó rendeltetése, minden, de minden veszélyeztetve van. Ez a külső és *belső erők*

---

138 UEGYLvt. 995/1925 87/ad 1192/942.

139 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (259/1942).

140 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (177/1942).

141 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (454/1942).

142 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (179/1942).

143 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (153/1942).

144 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (470/1942).

145 UEGYLvt. 87/ad 1192/942 (178/1942).

146 UEGYLvt. 995/1925 87/ad 1192/942 (309/1942) Házaspárról van szó. A férj szombatos székely.

147 Budapesten 1877 és 1942 között 776-an tértek át az izraelita vallásról unitáriusra. Az 1942. november 10-én keltezett kimutatás szerint a megnevezett időpontig 310 volt azoknak a száma, akik adófizetői voltak a budapesti egyházközségnek. Ezeket felhívták, hogy „Tanúsítvánnyal" igazolják, hogy az 1939. évi IV. tc. értelmében nem tekinthetők zsidóknak. A felszólításra a törvény által kívánt „Tanúsítványt" 1942. nov. 10-ig 77-en mutatták be. UEGYLvt. 995/1925 87/ad 1192/942 (809/1942).

148 Pontosan nem tudni azok számát, akik a már említett törvény szerint zsidóknak minősültek, mivel a lelkész által beküldött lista olyan zsidókat is tartalmazott, akik jóval 1919 előtt áttértek és a vonatkozó törvények értelmében már nem voltak zsidóknak tekinthetők. UEGYLt. 995/1925 87/ad 1192/942 (894/1942).

149 Ft. jkv. 1943. márc. 9.

[kiemelés tőlem – P. J.] egyértelemben támadtak fel mindazoknak megsemmisítésére, amik 1568-hoz fűznek bennünket. Ami vallásos életgyakorlatunkat illeti, akkora és annyira közelálló, de egyben oly nagyméretű a szovjet és általán a marxizmus által képviselt külső és belső veszedelem, hogy ahhoz mérhető a történelem során még sohasem fenyegetett bennünket."[150]

Az ugyanezen főtanácsi ülésen elhangzott püspöki beszéd[151] tartalmát, annak időbeni és térbeni kontextusát illetően felvetődik Józan viszonyulásának kérdése is a zsidósággal szemben. A világot forradalmasítani, az európai kultúrát elpusztítani akaró sötét hatalmakról szóló és világméretű összeesküvést előrevetítő főtanácsi beszéde ugyanis könnyen értelmezhető zsidóellenesnek, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanezen főtanácsi ülésen hangzott el Gelei szónoklata is. Valószínűbbnek tartjuk azonban (az alábbiakban felsorakoztatott érvek tükrében), hogy víziójában arra a szovjet ateista hatalomra gondolt, amely földrajzi közelségéből fakadóan is valóságos veszélyt jelentett a magyar államra és Európára.

Bár a szóban forgó beszéd nem nyújt megfelelő fogódzópontokat és kettős értelmezési lehetőséget kínál Józan álláspontját illetően, a Kiss Elek püspök és Ürmösi Károly egyházi titkár életrajzi visszaemlékezéseiben található utalások Józan filoszemitizmusáról tanúskodnak. Kiss Elek – Józan személyéről nem éppen hízelgő terminusokban írva – szóba hozta annak zsidók általi bántalmazását is. Szerinte ez az esemény nagyon bántotta, mivel „nagyon szerette a zsidókat s volt oka rá. Mikor püspökké választották, megsimogatta az általuk küldött

---

150 Ft. jkv. 1943. nov. 8.

151 „Folyó évi Főtanácsunkat még mindig reménykedések és aggodalmak között tartjuk meg, mert a körülöttünk fenekestől felfordult világhelyzetből nem szakíthatjuk el magunkat. Mindnyájunkra reánehezedik az a féltő gond, hogy vajon az adott körülmények között a közeli vagy távoli jövőben mi lesz Magyar Hazánk s benne unitárius egyházunk s általában a kereszténység sorsa? Ezt nem a kicsinyhitűség mondatja velem, hanem az a körülmény, hogy ebben az áldatlan világháborúban, amely már öt éve dühöng az öt világrész minden pontján, az úgynevezett bibliás nemzetek szövetséget kötöttek az *Alvilág sötét hatalmaival, amelyek évtizedeken át rettentő fanatizmussal készültek fel az európai kultúra felszámolására a saját önző politikai céljaik: a világ forradalmasítása érdekében kiküldöttjeik titokban, vagy nyíltan, mindenütt ott vannak, hogy a talajt a Sátán propagandája számára előkészítsék* [kiemelés tőlem – P. J.]. S hozzá meg is vannak szövetséges társaik, a szegénységben, a háborús nyomorúságban s azokban a pótolhatatlan veszteségekben, amelyek a művelt népek kultúrkincseinek megsemmisítésével együtt járnak. A fennforgó körülmények között tehát Magyar Hazánk s benne felvilágosult keresztény hitünk fennmaradása és további fejlődése érdekében, meg kell hoznunk minden áldozatot – ki-ki a maga módja szerint – papok és világiak egyaránt, hogy a *királyi papság és szent nép eszménye körülöttünk soha el ne* homályosuljon." Ft. jkv. 1943. nov. 8. 19–20.

sok üdvözlő levelet s közben mondogatta: »az én szeretett zsidóim«."[152] Ürmösi az 1941. november 16-án megszavazott Pethő-féle javaslat kapcsán pedig a következőket jegyezte fel emlékiratában: „Azt egész belső bizonyossággal tudom, hogy Józan püspök urunkat lelke mélyéig bántotta ez a határozat."[153]

Anélkül hogy e két adat tárgyszerűségét túlértékelnénk, úgy véljük, Józan mentes marad az egyház felsőbb vezetésében általánosan eluralkodott antiszemita pszichózistól, és rokonszenvet táplált a zsidóság iránt. Ezt látszik erősíteni az is, hogy sehol nem találkoztunk személyét antiszemitizmussal vádoló iratokkal, ugyanakkor nem találkoztunk egyetlen egy olyan írásával vagy nyilatkozatával sem, amelyben a zsidóság ellen szól volna – kivéve, ha a fent idézett főtanácsi beszédének antiszemita olvasatot tulajdonítunk.

Az 1944. évet furcsa kettősség jellemezte. Egyfelől ugyanis az egyház enyhítést követelt elsősorban a keresztény zsidók számára, másfelől azonban megtiltotta tisztviselőinek, hogy a deportálások alá eső zsidó unitáriusok számára mentesítő iratokat állíthassanak ki, megtagadva ezáltal mindenféle közösséget és szolidaritást zsidó származású híveivel szemben.

Május 1-jén Józan az erdélyi római katolikus püspöki helynökkel és az erdélyi református püspökkel közösen azzal a megkereséssel fordult Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánjához, hogy tolmácsolják „a fent említett egyházak azon keresztényi érzésből fakadó kérését, hogy a zsidó származású magyar állampolgárokkal általában s kereszténnyé lett zsidókkal különösképpen, olyan bánásmódot tanúsítson, illetve tanúsíttasson, amely a magyar lelkiség, a magyar történelem és a keresztény szellem követelményeinek megfelel."[154] Ugyanezen a napon feliratot intéztek a miniszterelnökhöz is, a kolozsvári zsidó rabbikkal közösen.[155] Augusztusban, mivel Józan nem vehetett részt a keresztény egyházfők

---

152 UEGYLvt. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom.* 155.; A Józanhoz intézett és hivatalos úton érkezett üdvözlő irtok között nem találtunk egyetlen egy zsidó hitközségtől vagy magánszemélytől küldött levelet sem. Vélhetően, mint magánszemély kapta ezeket a budapesti zsidó származású egykori híveitől. Kiss beszámolójának hitelességét fokozza Józan iránt táplált ellenszenve, melynek előzménye, előbbi veresége utóbbival szemben a püspöki tisztségért folytatott harcban.

153 Uo. *Ürmösi József nyugalmazott unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I. rész. (1950).* 138.

154 UEGYLt. Vü. Á. 63/909/944.

155 1. „Mivel a kérésben említett rendelkezésről és annak indokairól a zsidók külön városnegyedbe való telepítését illetőleg hiteles értesüléseinek nincsenek, a dologról nem kívánnak bírálatot mondani.

2. Természetesnek tartják azonban, hogy amennyiben a kormány szükségesnek látja ilyen rendelkezések kiadását és annak végrehajtása halasztást nem szenvedhet, a végre-

zsidó híveik érdekében folytatott budapesti megbeszélésein[156], az egyházi vezetőség 7-én külön felirattal fordult a kormányhoz az unitáriusokká lett zsidók érdekében. Ebben, előző beadványukhoz hasonlóan, enyhítő bánásmódot kértek a deportált zsidó származású magyar állampolgárok, elsősorban megkeresztelkedett unitárius zsidók számára.[157]

A májusi lépéseket azonban ellentételezte és semlegesítette az EKT május 11-i határozata, amelyben az unitárius zsidókkal szembeni magatartás[158] tárgyában kimondta, hogy „az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik, s ha valaki valamit tesz, azt mint magán ember a saját felelősségére teszi."[159] A határozat, amint arra Abrudbányai *Egyedül voltunk* és *Miért siratjuk őket* című írásában is rámutatott, a deportálásokra adott válaszként született és lényegében a legutolsó menekülési lehetőséget is elzárta zsidó származású hívei előtt azáltal, hogy lelkészeinek megtiltotta a mentesítéshez szükséges kivételezési iratok kiállítását. *Egyedül voltunk* című írása ugyanakkor az egyházi zsidópolitika rövid summájának is tekinthető, és egyúttal magyarázatul szolgál antiszemitizmusának motívumaira is.[160] Abrudbányai írásaiban – miként maga

---

hajtásban az emberiesség, a keresztény erkölcstan elvei és a hagyományos, még ellenséggel szemben is kötelező magyar lovagiasság fognak érvényesülni. Ezt kifejezetten kérik és nemcsak a zsidók érdekében, hanem a magyar társadalom testi egészségének, lelki épségének és a végrehajtó közegek emberi és keresztény öntudata védelmének érdekében.

3. A benyújtott kéréstől függetlenül kötelességüknek érzik nyomatékosan kérni a megkeresztelkedett zsidók kivételes kezelését és védelmét annál is inkább, mert a keresztség engedélyezésének feltétele volt az a lelki átalakulás, amely az illetőket a társadalom hasznos polgáraivá teheti."; Az EKT május 11-i ülésén Józan jelentette, hogy április 30-án és május 11-én felekezetközileg foglalkoztak, megkeresésre, a kolozsvári tábor zsidó kérdésével „[...] a ker[esztény]. valláserkölcsi szempontokat illetően [...]." EKT jkv. 1944. május 11. 180 a. jkv. p. 216.

156 „Ezért kellett ezt az írásbeli utat választanunk, hogy a magas kormány jóindulatát mi is kérjük elsősorban unitárius vallású zsidó származású hittestvéreink számára, hogy minden kedvezményezésben részesülhessenek, melyben más bevett felekezethez tartozó fajtestvéreink részesülnek." UEGYLt. Vü. Á. 63/909/944.

157 Uo.

158 EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.

159 EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.; UEGYLvt. 995/1925 115/623/944.

160 „A zsidókérdés mai állásában őszintén hívő és becsületesen vallásos magyarok, kik különböző keresztény felekezetek közösségében megismerték és megszerették az evangélium tanításainak emelkedett szellemét és vigasztaló erejét, keserű kifakadással panaszolják írásban, vagy szóban, hogy az Egyházak főpapjai, vezetői olyan mértékben és arányban fordítanak gondot a »keresztény zsidók« helyzetére, hogy az már nemzeti szempontból egyenesen aggodalmas. Baky László államtitkár legutóbb Kolozsvárt tartott beszédében elmondta, hogy közvetve, vagy közvetlenül igen sok esetben kellett visszautasítson ma-

is megjegyzi – nem teológiai (keresztény magatartás), hanem „nemzeti" szempontból közelített a kérdéshez, és a deportálást a nemzetépítés és nemzeti öntudat megerősítésének nélkülözhetetlen, szükségszerű elemeként mutatta be.

---

gas egyházi méltóságok részéről történt közbenjárást. Nagy magyar öntudattal és keserűséggel mondta el, hogy mennyivel megnyugtatóbb lenne, ha ezzel a nagy energiával egyesek szegény magyar családok, hadirokkantak, árvák, vagy özvegyek ügyét karolnák fel s a keresztény emberiesség nevében és szolgálatában merőben nemzeti missziót végeznének. Amikor az ilyen és ehhez hasonló megjegyzések elhangzanak, s amikor ezek minden esetben általánosan látszanak érinteni minden keresztény felekezetet, mi unitáriusok mindannyiszor szerény öntudattal nyugtatjuk meg magunkat, hogy reánk ez nem vonatkozik. [...] Nem kezünket mossuk Pilátus módra, nem hivalkodni akarunk s világért sem propaganda-jelleggel említjük fel ezúttal, hogy mint sok egyébbel küzdelmes történelmünk rendjén, úgy ezzel a küzdéssel is teljesen egyedülálló helyzetben vagyunk... [...] Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a »zsidózás« vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt. Történelmi jelentőségű volt Egyházunk főtanácsának 1941. november 17-én tartott azon gyűlése, amelyen elhangzott indítványára az Egyházi Képviselő Tanács előzetes hozzájárulása után így határozott: »Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar nemzeti jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben lévő állami törvények értelmében zsidónak nem tekinthető.« Egyedül voltunk ebben akkor és egyedül állunk ezzel ma is. Ennek a határozatnak a folyamányaként mondja ki az Egyházi Képviselő Tanács még abban az évben 1011. számú határozatában, hogy »E. K. Tanács az egész Egyház területén magának tartja fenn a zsidók felvételének jogát.« Egyedül voltunk tehát abban, hogy az egyes egyházközségek lelkészeitől az átvétel jogát megvontuk azért, hogy itt fenn a legfensőbb végrehajtó szerv belső megállapodás után minden esetben megtagadja az áttérni szándékozók átvételét. És azóta következetesek voltunk minden felmerülő esetben s e határozatok szellemében döntöttünk nem azért, mert a keresztény lelkiség híjával voltunk, hanem azért, mert határozottan hozzá akartunk járulni a magyar nemzeti gondolat erőteljes kialakításához. Egyedül voltunk legkisebb keresztény felekezet létünkre, kik nyíltan és kertelés nélkül beszélni tudtunk és beszélni mertünk e súlyos horderejű ügyben. [...] Nem kívánunk ennek alapján előjogokat sem igényelni egyetlen fórum előtt sem, de magyar keresztény öntudatunk büszke önérzetével kérünk mindenkit, vegyék tudomásul a Magyar Unitárius Egyház egyedülálló állásfoglalását s félre nem magyarázható nemzeti meggyőződését."

„Egyedül voltunk mi unitáriusok az új mértékben felmerülő ügy megítélésénél, s amikor a »kivételezések«-hez szükséges támogató aktákat gyűjtők minket is megkerestek 1941. május 11-én, így határoztunk: »E. K. Tanács megállapítja, hogy az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik s ha valaki bármit is tesz, azt mint magánember a saját felelősségére teszi« [...]". UK 1944/7.

Anti-Jewish law within the nation and the Unitarian church's strategy in Hungary (1940–1944)

The Second Vienna Arbitration Act, brought to the spotlight three main subjects which have been present in the Hungarian public discourse: the place and role of Hungary in Eastern-Central Europe, the middle class, and the issue of social problems. These subjects were introduced in to the discourse of the Church. Their interpretation in the context of the extreme right-wing political environment pushed the Church among the antisemitic groups.

In adition to personal, political and church historical reasons, the myth of the Hungarian character of the Unitarianism played the primary role in forming the anti-Semite discourse of the Church. The myth of the Hungarian character of Unitarianism defined the task of the Church in two important points: nation-building, and defending the nation's racial purity. In spite of its historical past, the Church embraced the state politics, resulting in the complete rejection of the Jewish community. Between 1940–1944 this became one of the most defining and characteristic element of the Church's policy.